زنجیرە کتێبی ناوەندی چاوی کورد ژمارە (١٠)

شێخ مەحموود

سەرهەڵدان و شکستی سەربەخۆیی لە باشووری کوردستان

نوسینی
پ. د. وەدیع جوەیدە

وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە
محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

ناوەندی چاوی کورد بۆ پەرەپێدانی سیاسی
Chawy Kurd Center for political Development

شێخ مەحموود
سەرهەڵدان و شکستی سەربەخۆیی
لە باشووری کوردستان

نوسینی

پ. د. وەدیع جوەیدە

وەرگێڕانی لەئینگلیزییەوە:

محەمەد حەمەساڵح تۆفیق

دکتۆر وەدیع جوەیدە Wadie Jwaideh، ١٩١٦ – ٢٠٠١

دکتۆر (وەدیع جوەیدە)، پرۆفیسۆرێکی عێراقی ئەمریکیە، لەدایکبووی شاری بەسرەیە و ساڵی ١٩٤٢ بڕوانامەی بەکالۆریۆسی یاسای لە زانکۆی بەغدا وەرگرتووە و ساڵی ١٩٦٠ بڕوانامەی دکتۆرای مێژووی لە زانکۆی سیراکۆس لە نیویۆرک / ئەمریکا بەدەستهێناوە لە سەر لێکۆڵینەوەیەکی ورد و دوورودرێژ بە ناونیشانی "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد: رەگ و ریشە و پەرەسەندنەکانی". ساڵی ٢٠٠٤ و پاش ٤٤ ساڵ ئەم نامەیەی دکتۆر جوەیدە لە زانکۆی (سیراکۆس) چاپکراوە و بووە بە سەرچاوەیەکی گرنگ و جێمتمانە بۆ توێژەرانی بواری کوردناسی و مەسەلەی کورد. کە بەندە ساڵی ٢٠٠٩ بەشی دەیەمی ئەم باسەم لە ئینگلیزییەوە کردووەتە کوردی بۆ هەفتەی یادی شێخ مەحموود و دامەزراندنی حکوومەتی کوردستان لە سلێمانی. خۆشبەختانە لەم ساڵانەی دواییدا ئەم کتێبە کراوەتە کوردی و بڵاوکراوەتەوە. جوەیدە پاش وەرگرتنی دکتۆرا لە زانکۆکانی ئیندیانا و کالیفۆرنیا لە ئەمریکا بووە بە پرۆفیسۆری بواری مێژوو.

هەروەها بەشی توێژینەوەی زمانەکانی رۆژهەڵاتی نزیکی لە زانکۆی ئیندیانا دامەزراندووە و ساڵی ١٩٨٥ خانەنشین بووە و تا ساڵی ١٩٩٠ وەک پرۆفیسۆری شەرەف لە زانکۆی کالیفۆرنیا موحازەرەی داوە.

جوەیدە گەلێ باس و لێکۆڵینەوەی تری بڵاوکردووەتەوە، لەوانە پێشەکیی کتێبی "معجم البلدان"ی یاقووتی حەمەوی (١٩٥٩)، کۆمەڵگە ئیسلامییەکان و کۆمەڵگەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست (١٩٨٧)، ئەلئیدریسی: ئینسکلۆپیدیای بەریتانیکا (١٩٧٤)، کۆکراوەی کارەکانی وەدیع جوەیدە کە فۆتۆکۆپی نامە و نووسراوەکانی فەرمانگەی دەرەوەی بەریتانیا لە ماوەی نێوان ساڵانی ١٨٣٦ - ١٩٢٤دا.

وەرگێڕ

پێشڕەوی کردنی بەریتانیا لە باشووری کوردستاندا

لە مارتی ١٩١٧دا بەریتانیا بەغدای داگیرکرد و ئەم کارەش هێزەکانی بەریتانیای لە میزۆپۆتامیادا نزیك خستەوە لە خێڵەکانی باشووری کوردستان. لەو دەمەدا ئیعتیباراتی سیاسی وایکردبوو کە شەڕی سەربازی دژی فراوانبونی کاریگەریی بەریتانیا بەرپا بێت لەم ناوچەیەدا[١]. بەم پێیە لە ماوەی داگیرکردنی ناوچەی خانەقین لەلایەن رووسیاوە، کە لە نیسان بۆ حوزێرانی ١٩١٧ی خایاند، بەریتانییەکان پەیوەندییەکی لاوازیان هەبوو تەنها لەگەڵ چەند کەسێکی خێڵەکی کورددا و بەتایبەتی لەگەڵ مستەفا پاشای سەرۆك هۆزی باجەڵاندا[٢].

پاش کشانەوەی رووس لە خانەقین جارێکیتر تورك داگیری کردەوە و تێیدا مایەوە تا کاتی داگیرکردنی لەلایەن بەریتانییەکانەوە لە دیسەمبەری ١٩١٧دا. کەواتە لە پاش داگیرکردنی خانەقین لەلایەن بەریتانییەکانەوە بەکردەوە پەیوەندیی راستەوخۆیان لەگەڵ کوردەکاندا درووستکرد.

پەیوەندیی بەریتانیا لەگەڵ خێڵە کوردەکاندا

بەریتانییەکان کەوتنە کار بۆ چەسپاندنی جێپێی خۆیان لە خانەقیندا و پەیوەندییەکی توند و تۆڵیان لەگەڵ باجەڵاندا دامەزراند و وردە وردە چوونە ناو هۆز و خێڵەکانی تری ئەو ناوەوە و لە کۆتایی مانگی ئەیلوولی ساڵی ١٩١٧دا[٣] بەریتانییەکان پەیوەندییان لەگەڵ شێخ حەمیدی تاڵەبانیدا بەست و زانییان کەوا هۆزەکەی ئەم و هۆزەکانی تری ناوچەکە سەرکەوتووانە بەرەنگاری داواکارییەکانی تورك بوونەتەوە بۆ هاوکاری و یارمەتیدان، سەرۆك هۆزی تاڵەبانی، کە هێزەکانی خۆی لە ناوچەی گلدا کۆکردبووەوە لە رۆژهەڵاتی تاووغەوە (داقووق)، هێزی سوارەی خێڵەکانی تریشی چووبووە پاڵ. شێخ حەمید تەنها پشتی بە هێزی خێڵەکەی خۆی نەبەستبوو بەڵکو هێزی خێڵی داودەی هاوپەیمانیشی لەگەڵ بوو[٤].

لەپێشدا بەریتانییەکان وا خۆیان دەرخست کە تەنها دەیانەوێت پەیوەندیی دۆستانەیان لەگەڵ ئەم هۆزانەدا بپارێزن و هانیان بدەن نەهێڵن دانەوێڵە و کەلوپەلی پێویستیان پێبگات. ئەمان لەم کارەیاندا سەرکەوتوو بوون بەڵام خۆیان لەوە دەپاراست دنەیان بدەن بۆ ئەوەی هەڵکوتنە سەر تورکەکان چونکە دەرفەتی ئەوەیان نەبوو هیچ یارمەتییەکیان بدەن. لە بەهاری ساڵی ١٩١٨دا هێزەکانی بەریتانیا بە توندی پێشڕەوییان کرد و لە ماوەیەکی کەمدا کفری و توزخورماتوو و کەرکووکیان گرت و ئەم چوونە پێشەوە زەمینەی بۆ بەریتانییەکان ساز کرد پەیوەندیی نزیکتر لەگەڵ شێخ حەمیدی تاڵەبانیدا گرێبدەن[٥].

ئێستا بۆ یەکەمجار هێزەکانی کورد دژ بە تورك بەکارهێنران هێزێکی کورد کە نزیکەی دووسەد پیاوی باجەڵان و دەلۆ و سورەمیری پێکهاتبوو. لە نیسانی ١٩١٨دا پەلاماری تورکیان دا لە سەر سیروان[٦].

پاشان بەریتانییەکان چاویان بڕییە ناوچەکانی ئەودیوی سنوور لە رۆژهەڵاتی خانەقیندا کە بۆ ماوەیەك لانکەی پیلانگێڕی بوو لەدژیان. ئێرە لە رووی ستراتیجەوە ناوچەیەکی بایەخدار بوو و رێگەی گرنگی نێوان کرمانشا - بەغدای پێدا تێپەڕ دەبوو و کۆنترۆڵی هێڵەکانی پەیوەندیی نێوان میزۆپۆتامیا و ئێرانی دەکرد کەوا گیریخواردبوو بەدەست شەڕ و شۆڕی بەردەوام و لە یاسا هەڵگەڕانەوەیەکی بەردەوامەوە. بەکرێگیراوانی ئەڵمان و تورك، دیموکراتەکانی ئێران و تیرە و هۆزی ناوچەکە لە جموجووڵی بەردەوامدا بوون لە دژی بەریتانییەکانی داگیرکەری ئەم ناوچانە. ئەمانە گەلێ کردەوەی وەرسکەریان ئەنجامدەدا وەك تێکشکاندن و وێرانکردنی دامودەزگاکانی سەربازیی بەریتانی و پەلاماردانی شوێنە چەپەك و دوورەدەستەکان و بچڕاندنی هێڵەکانی پەیوەندی، بەڵام بەریتانییەکان، بە هاوکاری تیرە و هۆزەکانی سەربەخۆیان فرەجار ئەم هەوڵانەیان پووچدەکردەوە.

لەم سەروبەندەدا بوو کەوا تاقمە ناحەزەکانی باجەڵان و گۆران کەرەستە و ئامێری کۆمپانیای نەوتی ئەنگلۆ - ئێرانییان لە چیاسورخی نزیك خانەقین تێکوپێك دابوو، لە هەمان کاتیشدا تاقمێك لە هۆزی ناحەزی کەلهوڕ لە بۆسەیەکدا پەلاماری تیمێکی رووپێوی بەریتانییان دابوو. هەروەها سەرۆك هۆزی سنجابی (سنجاوی) عەلی ئەکبەر خان، کە سەرۆکی سنجابی و گۆرانی هاوپەیمانی بوو، چالاکانە رێی بە کاروانی کەلوپەل و پێداویستیی خانەقین دەگرت. لە نیسانی ساڵی ١٩١٨دا هەردوو هۆزی قەڵخانی و کەلهوڕ، بە پاڵپشتی رەتڵێکی هێزەکانی بەریتانیا توانییان هێزەکانی عەلی ئەکبەر خان ببەزێنن و پەرت و بڵاویان بکەنەوە، کە هەماهەنگی لەگەڵ سلێمان میرزای دیموکراتی ئێران کردبوو و لەگەڵ بەکرێگیراوانی ئەڵمان و تورکیشدا پیلانگێڕی دەکرد[٧].

لە پاش گرتنی سلێمان میرزا، عەلی ئەکبەر خان هەر بەردەوام بوو لە سەر پەیوەندیی نزیکی لەگەڵ بەکرێگیراوە ئەڵمان و تورکەکاندا. دواجار وەك باسدەکرێت لەگەڵ ڤۆن درۆفلی بریکاری ئەڵماندا رێککەوتووە کە سنجابی و خێڵە هاوپەیمانەکانی چەکدار بکرێن لە دژی بەریتانیا و پاشان بە برینداری هەڵاتووە لە شەڕێکی دژ بە بەریتانیادا و کەنارگیر بووە[٨].

هەواڵنامەی کتێب

یەکەم پێشنیازی شێخ مەحموود بۆ بەریتانییەکان

لە پاش ئۆپەراسیۆنی سەرکەوتووی سەربازیی بەریتانیا، کەوا گرتنی سلێمان میرزای لێکەوتەوە، (مێجەر گوڵدسمیث)ی ئەفسەری سیاسی بەرپرسی خانەقین کەوتە ئەنجامدانی گەشتێکی پشکنین لە دێهاتی دەوروبەریدا. لەم دەمەدا شێخ مەحموود، کە دواتر رۆڵێکی بایەخداری گێڕا لە مێژووی کوردستانی باشووردا، یەکەمجار بوو ناوی بکەوێتە ناوناوانەوە.

بەگوێرەی راپۆرتێکی فەرمیی بەریتانی کەوا "لەم گەشتەدا بوو کە شێخ مەحموود لە سلێمانییەوە نوێنەری خۆی نارد بۆ چاوپێکەوتنی ئەفسەری سیاسی و داوای کرد وەك نوێنەری حکوومەتی بەریتانیا لە سلێمانی دەستبەکاربێت، تا ئێمە دەگەین"[٩].

سەرکەوتنەکانی بەریتانیا بە ئاشکرا کاری کردبووە سەر کوردەکان و بڕیاریاندابوو بدەنە پاڵ لایەنی براوە. بەریتانییەکان نامەیان لە هەمەوەندەوە پێگەیشتبوو، کە هۆزێکی جەنگاوەری بەرچاو بوو لە کوردستانی باشووردا و ئامادەیی خۆیان دەربڕیبوو بۆ هەر هاوکارییەك لێیان بخوازرێت. لە کۆبوونەوەیەکی سەرۆك و پیاوماقووڵانی کورددا کە لە سلێمانی بەسترا بڕیاریاندا حکوومەتێکی کاتی دابمەزرێنن بە سەرۆکایەتی شێخ مەحموود و هەڵوێستێکی دۆستانە بنوێنن لە ئاست بەریتانیادا[١٠].

بەپێی راپۆرتێکی سێر ئەرنۆڵد ویڵسنی جێگری کۆمیسیۆنی مەدەنی: "شێخ مەحموود خۆی نووسیبووی (لەجیاتی هەموو گەلی کورد لە هەردوو بەری سنوور) ئامادەیی دەربڕیوە حکوومەتمان رادەست بکات یان وەك نوێنەری ئێمە کار بکات لەژێر سایەی ئاڵای شکۆداری بەریتانیادا. ئەو دەڵێ کەوا میللەتی کوردستان خۆشحاڵن بە سەرکەوتنمان و بە هۆی هێزە قارەمانەکانمانەوە لە دەسەڵاتی ملهوڕی تورك رزگاریان بووە و

چاوەڕوانن لەژێر فەرمانڕەوایی ئێمەدا ببووژێنەوە. پاشان بەوە کۆتایی پێدێنێت کە داوای زەمانەتێك دەكات کە وا ئێمە لە هیچ حاڵەتێکدا ڕێگە بە گەڕانەوەی دەسەڵاتدارانی تورك نەدەین بۆ کوردستان"[١١].

هەواڵنامەی کتێب

کشانەوەی بەریتانیا لە کەرکووک

بەپێی ویڵسن، کاتێ کە بەریتانیا بڕیاریداوە لە مایسی ١٩١٨دا کەرکووک چۆڵ بکات، ئەو ناچار بووە کوردەکان ئاگادار بکاتەوە کە بەریتانیا لەبەر کەشوهەوای گەرم شارەکە چۆڵ دەکات و بەنیازن زوو بگەڕێنەوە، هەروەها دەڵێ: "من پێشنیازی شێخ مەحموودم پێ پەسەندبوو کە نوێنەرمان بێت ئەگەر بتوانێ و بە کردەوە ڕاگەیاندنێکی گشتیشمان لەو بارەیەوە دەرکرد"[١٢].

بەڵام ئەم ڕاگەیاندنە هەرگیز دەرنەکرا و هەر کە کەرکووک چۆڵکرا لەلایەن بەریتانییەکانەوە لە ٢٤ی مایسدا دەستبەجێ لەلایەن تورکەکانەوە داگیرکرایەوە. لە هەمان کاتیشدا هێزێکی تورك چوو بۆ سلێمانی و جارێکیتر گرتیەوە و ئەحکامی عورفیی (دۆخی بەڕێوەبردنی سەربازیی) تێدا ڕاگەیەنرا[١٣]. شێخ مەحموود گیرا و ڕەوانەی کەرکووک کرا و لەوێ خرایە بەندیخانەوە. ئەو پیاوماقووڵانەش کە سەر بە شێخ بوون گیران یان پارە و پووڵیان پێبژێردرا و بێحورمەتی و سووکایەتییەکی زۆر بەو کەسانە کرا کە سەر بە حکوومەتەکە بوون[١٤].

بێگومان هەندێ کەس زەبر و سزای قورسی تورکیان پێگەیشت[١٥]، بەڵام بەگشتی پێدەچوو تورکەکان ڕادەیەکی ناسروشتیی نەرمییان پێشاندابێت و ئاقڵانە خۆیان پاراست لە کار و کردەوەی توندوتیژ. ئەوان لەبەر ئەوەی نەیاندەخواست خۆ بخەنە بەر مەترسی هەرا و هەڵچوونی خێڵەکان چونکە لە بارودۆخێکدا نەبوون دەرەقەتیان بێن و لەو سۆنگەیەوە ئازاری شێخ مەحموودیان نەدا و پاش بەسەربردنی ماوەیەك لە بەندیخانەی کەرکووک بەریاندا و ڕێگەشیان دا بگەڕێتەوە ماڵی خۆی[١٦].

هەروەها هیچ تالان و بڕۆیەك نەکرا دەرهەق بە ماڵ و سامانی خەڵك و هۆزەکان. سوپا هەر پێداویستییەکی هەبوایە بە کاش پارەکەی دەدا و هێزە خێڵەکییەکانی لێڤی لەکاتی خۆیدا مووچەی خۆیان وەردەگرت.

ئەم هەڵوێستی رازیکردنە لەلایەن دەسەڵاتدارانی تورکەوە کاریگەریی باشی هەبوو بۆ راکێشانی هۆزەکان بەلای خۆیاندا و بەو پێیە زۆرێك لە خەڵك بەشێوەیەکی خۆبەخشانە دایانە پاڵ تورك، هەرچەندە ئاگاداریی ئەوەیان پێداوین کە هەندێ کەس بە زۆر ناچار کراون بچنە خزمەتیانەوە[١٧].

واپێدەچێت کشانەوەی بەریتانیا لە کەرکووک بە هۆی تێکچوونی باری سەربازییەوە بووبێت لە هەرێمی قەوقاز و گریمانەی ئەرك و بەرپرسیارێتیی قورس بووبێت لە ئێراندا لەلایەن فەرماندەیی لەشکری بەریتانیاوە لە میزۆپۆتامیا. ئەم بارودۆخە بوو بە هۆی تێکچوونی شیرازەی هەموو هۆکارێکی گواستنەوەی رێگاکانی ئێران[١٨].

کشانەوە لە کەرکووک زلләیەکی توند بوو بۆ شکۆ و ناوبانگی بەریتانیا لە کوردستاندا و راستییەکەی لە سەرانسەری میزۆپۆتامیاشدا و بەریتانیا بەردەوام بەدەست کاریگەریی ئەم مەسەلەیەوە دەیناڵاند، بۆ ماوەیەکی دوورودرێژیش لەدوای بردنەوەی جەنگی جیهانیی یەکەم. کوردەکان هەڵوێستی خۆیان بەرانبەر بەریتانیا ئاشکرا کردبوو وا ئێستا دوودڵی و گومان تەنگی پێهەڵچنیون و باوەڕیان بە هێز و بەڵێنەکانی بەریتانیا زۆر بە خراپی لەق بووە. ویڵسن کاردانەوەی سەرکردە کوردەکان سەبارەت بە کشانەوەی بەریتانیا لە کەرکووک باسدەکات و جەخت لە سەر کاریگەریی ناخۆشی ئەو بەڵێنە زۆر و زەوەندانە دەکات کە ئەفسەرە سیاسییەکان بە کوردیان دەدا سەبارەت بە پشتگیری و هاوکارییان:

"ئەوان ئەوەیان بەتەواوی لا ئاشکرابوو کەوا ئەو زەمانەتی پشتگیرییەی لەخۆڕا لەلایەن ئەفسەرە سیاسییە نابەرپرسەکانەوە پێیاندەدرا و بە زمنی لەو پێشنیازانەی لە کەرکووک لەلایەن بۆلارد و لە کفری لەلایەن لۆنگریگەوە باس دەکران جێی متمانە نەبوون و لای ئەوان وا کەوتووەتەوە کە ئێمە هەمان گەمەکەی رووسیا دەکەین لە بەکارهێنانی دزێوی هۆزەکاندا وەك چنگە پشیلە. سەرۆکەکانی ئەوان، کە هەندێکیان سەرۆکی دەمڕاستی هەمەوەندن، بەرێوە بوون بۆ کەرکووک لە کاتی کشانەوەکەدا، بەڵام بەوپەڕی ڕق و تووڕەییەوە گەڕانەوە ماڵی خۆیان. ئەوان وا هەستدەکەن کە ئێمە ناپاکیمان لەگەڵ کردوون، چونکە وایبۆدەچن کە ئێمە هانمانداون خۆیان بۆ تورکی دوژمن دەربخەن و پاشان فریوماندان. سەرۆکەکانی هەمەوەند بەتایبەتی قەت لێمان خۆشنابن و بۆ چەندین ساڵی تر وەك ناحەز لەگەڵمان هەڵسوکەوت دەکەن"[١٩].

تورکەکان، وەك چاوەڕوان دەکرا، کشانەوەی بەریتانیایان لە کەرکووک تا پەڕی ئەوپەڕ بەکارهێنا و ئەمەیان گێڕایەوە بۆ باری ناسك و لەسەرپێی هاوپەیمانان لە بەرەی رۆژئاوادا و بەوەیان دانا رێخۆشکەرێك بێت بۆ کشانەوە لە میزۆپۆتامیا. بەپێی قسەی ویڵسن پرۆپاگەندەی تورکی باسی لە کاریگەریی مەسەلەی "ئینگلیزی فێڵباز" دەکرد، کاتێ کە میللەتانی تر بەکاردێنێت بۆ شەڕی خۆی. کتێبەکەی نامیلکەیەکی پرۆپاگەندەی تورکی گواستووەتەوە کە ژمارەیەك کارەساتی تێدایە بە هۆی ئەو کەسانەوە کە فریویان خواردووە و بوونەتە ئەڵقەلەگوێی بەریتانییەکان و هەڕەشەی ئەنجامی خراپی ئەوانە دەکات کە بەرەی تورکیان بەجێهێشتووە و لە هەمان کاتیشدا بەڵێنی خەڵات و بەراتی گەورە دەداتە ئەوانەی هەڵوێستیان نەگۆڕیوە و بە دڵسۆزی تورکیا ماونەتەوە[٢٠].

ویڵسن باس لەوە دەکات کەوا هیچ ئاگایەکی لە بڕیاری چۆڵکردنی کەرکووک نەبووە و بە جەختکردنەوە باسی ئەوە دەکات کە نە ئەو و نە

ئه‌فسه‌ری سیاسی شوێنه‌که‌، مێجه‌ر ریده‌ر بۆلارد (دواتر بوو به‌ سێر ریده‌ر بۆلارد)، هیچ زانیارییه‌کیان نه‌دراوه‌تێ که‌وا داگیرکردنه‌که‌ جێگیر و به‌رده‌وام نابێت. راستییه‌که‌ی ئه‌و به‌ چه‌ند رۆژێکی که‌م دوای گرتنی که‌رکووک له‌لایه‌ن به‌ریتانیاوه‌ به‌ فڕۆکه‌ چووه‌ که‌رکووک بۆ گفتوگۆ کردن له‌باره‌ی ژماره‌یه‌ك کێشه‌ی به‌په‌له‌وه‌ و بۆ ناونووس کردنی پشتیوانیی هۆزه‌کان و ره‌چاوکردنی هێڵه‌کانی په‌یوه‌ندیی به‌ریتانیا و زه‌مانه‌تکردنی دابینکردنی زه‌خیره‌ و پێداویستی، به‌تایبه‌تیش گۆشت بۆ هێزه‌کان[21]. کاریگه‌ریی قووڵی ئه‌م شکستهێنانه‌ی به‌ریتانیا له‌ سه‌ر کورده‌کان هه‌ر زوو ده‌رکه‌وت، چونکه‌ به‌ریتانییه‌کان هه‌موو هه‌وڵێکیان خسته‌کار بۆ پێکهێنانی هێزێکی لێڤیی کورد له‌و هاوینه‌دا به‌ڵام شکستیهێناوه‌ و به‌پێچه‌وانه‌وه‌ تورکه‌کان توانییان هێزێکی سواره‌ی گه‌وره‌ پێکبێنن دژ به‌ ڕکه‌به‌ره‌کانیان له‌ ئێراندا[22].

هه‌واڵنامه‌ی کتێب

سیستەمی خێڵەکی لە باشووری کوردستاندا

لە پایزی ١٩١٨دا موتەسەرڕیفی عوسمانی و حامیەی سەربازیی لە سلێمانی خۆیان رادەستی شێخ مەحموود کرد و بەشێوەیەکی فەرمی ئیدارەی عوسمانی لە دەڤەرەکەدا کۆتاییهات. کشانەوەی هێزەکانی تورك و کاربەدەستانی بوو بە هۆی ئەوەی کەوا شێخ مەحموودی سەرداری کورد بە تەنها کۆنترۆڵی سلێمانی و ناوچە دێهاتییەکانی دەوروبەری بکات. لێرە بەدواوە شێخ مەحموود نامەی بۆ دەسەڵاتدارانی بەریتانیا لە بەغدا رەوانە کرد و داوای دەکرد کوردستان لە لیستی گەلانی رزگارکراو دەرنەکرێت[٢٣].

راستییەکەی شێخ مەحموود لەڕووی سیاسییەوە گەورەترین کەسایەتی بوو لە ناوچەکەدا و ئەمەش هاوتا بوو لەگەڵ خواستیدا بۆ هاوکاری کردن لەگەڵ دەسەڵاتی داگیرکەری بەریتانیادا و پاڵی بەدەسەڵاتەوە دەنا مامەڵەی لەگەڵ بکرێت. ئەلتەرناتیڤی ئەمەش ئەو لەشکر و سوپایە بوو کە شێخ لە سەربازگەی سلێمانی و ناوچە شاخاوییەکانی دەوروبەریدا کۆیکردبووەوە و بەریتانییەکان بێجگە لە قبووڵکردنی پێشنیازی شێخ بۆ یارمەتیدان و هاوکاری کردنی هیچ چارەسەرێکی تریان شکنەدەبرد.

میجەر ئی. دەبلیو. سی. نۆئێل، کە ئەفسەرێك بوو ئەزموونێکی باشی پەیداکردبوو لەگەڵ هۆزی بەختیاری و تیرە و هۆزەکانی تری ئێراندا، ئەرکی گەلاڵەکردن و دامەزراندنی ئیدارەی پێسپێردرابوو لە کوردستانی باشووردا[٢٤]. ئەو راسپاردانەی درابوو بە نۆئێل لەپێش سەفەرکردنیدا بۆ سلێمانی هەندێك بەڵگە و ئاماژەی نیاز و مەبەستی بەریتانیای تێدایە:

"تۆ بە ئەفسەری سیاسی دامەزراوی لە کەرتی کەرکووکدا و لە یەکی نۆڤەمبەردا دەستبەکار دەبیت. کەرتی کەرکووك division لە زێی خواروو تا دیالە و باشووری رۆژهەڵاتی سنووری تورکیا - ئێران دەگرێتەوە و

هەواڵنامەی کتێب

بەشێکی ویلایەتی مووسڵ دەگرێتەوە، کە دوا کاروبار رێکخستنە لەژێر چاودێری حکوومەتی خاوەن شکۆدا. لە حاڵی حازردا دەبێت داگیرکردنی سەربازی و بەڕێوەبردنی هێزەکە رەچاو بکرێت و دەبێ تۆ لە سەر ئەم گریمانەیە کار بکەیت لە مامەڵەکردندا لەگەڵ سەرۆکەکان و ئەوەت لە زەیندا بێت کە ئەگەری ئەوە نیە دەسەڵاتدارانی سەربازی خۆیان تاوتوێی ناردنی هێزی جێگرەوە دەکەن بۆ سلێمانی یان شوێنەکانی تر لە رۆژهەڵاتی هێڵی ئێستامانەوە. هەروەها ئەرکی تۆ دەبێت کە هەماهەنگی لەگەڵ سەرۆکە ناوخۆییەکاندا بکەیت بۆ بەرقەرارکردنی ئارامی لە ناوچەکانی دەرەوەی سنووری داگیرکردنی سەربازیماندا، بۆ دەرپەڕاندن و گرتنی بەکرێگیراوانی دوژمن و دابینکردنی پێداویستیی هێزەکانمان. بە هەمان شێوە تۆ دەسەڵات پێدراوی خەرجکردنی لەو بوارەدا و لە حاڵەتی بڕە پارەی زۆر و قەبەدا و بەبێ لێکحاڵیبوون دەبێت سەرۆکەکان لایان روونبێت کەوا هەر رێکخستنێکی کاروبار کە تۆ ئەنجامیدەدەیت بەزەرووڕەت کاتی دەبێت و دەکرێ لە هەر کاتێکدا چاوی پێدا بخشێنرێتەوە. تۆ دەسەڵات پێدراوی بە دامەزراندنی شێخ مەحموود وەك نوێنەری خۆمان لە سلێمانی و ئەگەر بە گونجاویشت زانی بە هەمان شێوە کەسانی هەڵبژاردە و جێ متمانەی خۆت لە چەمچەماڵ و هەڵەبجە و شوێنانی تر دابنێیت.

دەبێ ئەوەش روونبکرێتەوە بۆ سەرۆك هۆزەکانی پەیوەندییان لەگەڵ گرێدەدەیت کەوا نیازی سەپاندنی هیچ جۆرە ئیدارەیەك لەئارادا نیە نامۆ بێت لەگەڵ داب و نەریت و ئارەزووی ئەواندا. لەم حاڵەتەدا سەرۆك هۆزەکان خولیای پێکهێنانی هاوپەیمانێتیان دەکەوێتەسەر بۆ راییکردنی کاروباریان بە سەرپەرشتی و رێنمایی ئەفسەرە سیاسییەکانی بەریتانیا و بە شێوەیەکی یاسایی باجیان لێوەردەگیرێت بەپێی یاسای تورکی، بەڵام بەپێی پێویست دەسکاری و گۆڕانکاریی تێدا دەکرێت، بۆ ئەنجامدانی رێکخستنی کاروباری بەڕێوەبردن و پەرەپێدانی وڵاتەکەیان"[٢٥].

لە ناوەڕاستی مانگی نۆڤەمبەری ۱۹۱۸دا مێجەر نۆئێل گەیشتە سلێمانی و بەگەرمی پێشوازیی لێکرا. ئەمیش دەسبەجێ کەوتە کارکردن بۆ دامەزراندنی سیستەمێکی نوێی بەڕێوەبەرێتی، کە ئومێدی لێدەکرا لای خەڵك پەسەند بێت. شێخ مەحموود بە حوکمداری ناوچەکە و سەرۆکی باشووری کوردیی سەربەخۆ دانرا. کاربەدەستانی دیکەی کورد لەژێر سەرپەرشتی ئەفسەرە سیاسییەکانی بەریتانیادا کاریان دەکرد و کاروباری جۆراوجۆری ئیدارەکەیان پێسپێردرا. سەرۆك هۆزەکانیش لەلایەن حکوومەتەوە کاروباری تیرە و هۆزەکانیان خرابووە ئەستۆ و لە ڕێگای شێخ مەحموودەوە بەرپرسیار بوون بەرانبەر بە دەسەڵاتداری بەریتانیا. ئەوان وەك کاربەدەستی فەرمیی حکوومەت دەناسران و مووچەیان دەدرایە[٢٦].

گومانێکی ئەوتۆی تێدا نیە کەوا سیستەمی تازە دامەزراوی حکوومەت لە باشووری کوردستاندا بەزۆری دەگەڕێتەوە بۆ ئەزموونی کۆلۆنیالیی بەریتانیا لە هندستان و شوێنانی تردا. سروشتی ئەو ئەرك و کارانەی نێوان حکوومەتی بەریتانیا و کۆنفیدراڵییەتی باشووری کوردیدا لەو پەیوەندیی سەربەخۆیی و دەسەڵاتی باڵایە دەچوو کە لە نێوان تاجی بەریتانی و ویلایەتەکانی هندستاندا هەبوو[٢٧]. سیستەمی نوێی بەڕێوەبردن لە باشووری کوردستاندا بەئاشکرا پشتی بە بنەمای حوکمی ناڕاستەوخۆ[٢٨] دەبەست و لە فرە ڕووەوە ئاسەواری سیستەمی ساندیمانی تێدابوو، بەتایبەتی سیستەمی برووسی و مەلیکی، کە لەمەوە وەرگیرابوون.

هەواڵنامەی کتێب

سیستەمی ساندیمان

ئەم سیستەمە بەناوی سێر رۆبەرت ساندیمانەوە[29] ناونراوە و شێوازێکی بەڕێوەبردن بوو لە بەلووجستاندا بە مەبەستی پێکهاتنی ئەم دەڤەرە کێوی و شاخاوییە لەگەڵ سیستەمی ئیمپراتۆرییەتی هندیی - بەریتانیدا. ئەم سیستەمە بریتییە لە رژێمێکی خێڵەکیی لاوەکی و لەلایەن فەرمانڕەوایەکی باڵادەستی خۆماڵییەوە سەرۆکایەتی دەکرا، کە خانی کەلات بوو، کە وەك بڵێی سیاسەتێکی پێشکەوتووی سەرکەوتووانە بوو[30]. مەبەستی ئەم سیاسەتە پاراستنی دانیشتووانی سنووری سند بوو لە تاڵان و بڕۆی یاخیبووانی ئەو هەردە و چیایانە، کە وڵاتی سەخت و شاخاوییان بووبوو بە دالدە و حەشارگەیان و لە سەرێکی تریشەوە مەبەست بەهێزکردنی بەرگریی هندستان بوو لە دژی داگیرکردنی بێگانە. سیستەمی ساندیمان کەوتبووە بەر رەخنە لەبەر ئەوەی زۆر پشتی دەبەست بە کاریگەریی شەخسی یەك کەس و هەروەها لە سەر بنەمای ئەو یارمەتییە مادییانەی کە دەدرا شێوازێکی پارەکێشانەوە و گەندەڵیشی درووستکردبوو. بەهەرحاڵ، مێژوونووسی بەریتانی سی. کۆلن دەیڤیس C. Collin Davies سەرنجی ئەوە دەدات کە ئەم یارمەتییە داراییە بە ئابڕووچوون و گەندەڵی وەسف ناکرێت، چونکە ئەوان لە بەرانبەر خزمەتی زۆر و تاقەتپڕووکێندا ئەم یارمەتیانەیان وەرگرت، وەك پاسکردنی رێگەوبانی بازرگانی و دەربەندی نێو چیاکان و جێبەجێکردنی بڕیارەکانی جیرگە کە بە واتای "ئەنجومەنی هۆزەکان"[31] دێت.

سیستەمی برووس یان مەلیکی

ئەمە ئەو ناوەیە کە دراوەتە سیستەمەکەی ساندیمان و لە ناو مەحسوودەکانی سنووری باکوری رۆژئاوای هندستاندا پەیرەوی دەکرا لەلایەن دەرەجات برووس Darajat R. I. Bruce ی کۆمیسۆنەوە[٣٢]. ئەم سیستەمە دواتر و لەبەر چەندین هۆکار شکستیهێنا. یەکەم لەبەر ئەوەی لەنێو مەحسوودە دیموکراتەکاندا کاری پێکرا چونکە مەلیکەکانیان (سەرۆکەکانیان) ئەو دەسەڵاتەیان نەبوو کە سەرۆکەکانی بروهوی Bruhui و بلووچ لە بلووچستاندا هەیانبوو. بەم پێیە مەبەستی برووس لەوەی کەوا سەرۆکەکانی مەحسوود سەرکەوتوو دەبن لە کۆنترۆڵکردنی خێڵەکانیاندا، لەبەرانبەر پارە و یارمەتیدا، شکستیهێنا. دووەم، ئەو سیستەمەکەی بێ دەسەڵات بەسەرداشکانی سەربازیی وڵاتی مەحسوود دەستپێکرد بەپێچەوانەی ئەوەی کە ساندیمان لە بلووچستاندا کردی. بێجگە لەوەش، مەحسوودەکان بەپێچەوانەی بلووچەکانەوە هەمیشە دەسەڵاتی سەرکردە ئاینییەکان بەسەریاندا زاڵبووە و لەژێر کاریگەریی ئەماندا چەکیان لەدژی بەریتانییەکان هەڵگرتووە بە هاوسۆزی یان بەدەمەوەچوونی بانگەوازی خزمە موسڵمانەکانیان لە ئەفغانستان[٣٣].

بەو پێیە سیستەمی نوێی بەڕێوەبردنی بەریتانییەکان لە باشووری کوردستاندا لە گەلێ رووەوە لە سیستەمی برووس یان مەلیکی دەچوو لەنێو مەحسوودەکاندا. تێکچوونی خێرا و دواتر شکستهێنانی تەواوی ئەم سیستەمە لە باشووری کوردستاندا گومانی نەهێشتەوە کە بێسوود بوو بۆ ئەو هەرێمە وەك چۆن کەڵکی نەبوو بۆ مەحسوودەکانی سنووری رۆژئاوای هندستان. رەنگە ئەم بەراوردە لەوەدا بایەخی هەبێت کەوا کورد و مەحسوود چونیەکن لە ژمارەیەك رووەوە. چونکە کوردەکانیش وەك مەحسوودەکان هەمیشە لە رەوشی رزگاریخوازیدا بوون و بەردەوام بەگژ ئەوانەدا دەچوونەوە کە لە هەوڵی کۆنترۆڵکردنیاندا بوون.

به‌هه‌مان شێوه‌ی مه‌حسوود کوردیش له رۆژگاری شێخ عوبێدوڵاوه له‌لایه‌ن سه‌رۆکه ئاینییه‌کانه‌وه کۆنترۆڵ کراون، که شێخه‌کان بوون بێجگه له ئاغا که‌وا سه‌رۆکی دنیایی بوون. له کوردستانی ژێرده‌ستی به‌ریتانیادا پرۆپاگه‌نده‌ی تورکی یان ئیسلامی زیره‌کانه سه‌رکه‌وتووبوو له هه‌ڵگێڕانه‌وه‌ی زۆرێك له کورده‌کان له‌دژی به‌ریتانیا. به‌م ره‌نگه، کورد وه‌کو مه‌حسوود، له‌لایه‌ن وڵاتێکی ئیسلامییه‌وه هانده‌دران له دژی به‌ریتانیا راپه‌ڕن و وه‌ك ئه‌وانیشیان کرد له‌ژێر سه‌رکردایه‌تی خاوه‌ن پله و پایه ئاینییه‌کاندا. شتێکی سه‌یره سه‌رنجی ئه‌وه بده‌یت که‌وا برووس، له نووسینه‌کانیدا نزیکه‌ی بیست ساڵ پێش ئه‌وه‌ی به‌ریتانیا په‌یوه‌ندیی راسته‌وخۆ به کورده‌وه په‌یدا بکات، بێت و به مه‌حسوودیان به‌راورد بکات. له داکۆکی کردنیدا له مه‌حسوود برگه‌یه‌کی دوورودرێژی له کتێبه‌که‌ی لۆرد کیرزۆن Lord Curzon "ئێران و مه‌سه‌له‌ی ئێران" گواستووه‌ته‌وه که‌وا کیرزۆن داکۆکی له کورد ده‌کات دژ به سیسته‌م و یاخیگه‌ری و متمانه پێنه‌کردن. پاشان برووس ده‌گاته ئه‌م ئه‌نجامه "ئه‌گه‌ر ئێمه ناوی کورده‌کان بگۆڕینه مه‌حسووده وه‌زیرییه‌کان ئه‌وه ئه‌م باسه پڕ به‌پێستی بارودۆخی ئه‌وانیشه"[٣٤].

به‌ڵام ره‌نگه مه‌سه‌له‌که مشتومڕی ئه‌وه هه‌ڵبگرێت که‌وا سیسته‌می ئیداره‌ی تازه له کوردستاندا ره‌نگه کاری خۆی کردبێت چونکه به‌ریتانیا هێزی ته‌واوی هێنابوو بۆ سه‌پاندنی، یان شێخ مه‌حموودی به‌ده‌سته‌وه بووه بۆ ئه‌و کاره، که هۆکارێکی هه‌ڵبژارده بوو بۆ جێبه‌جێ کردنی سیسته‌مه‌که و به‌رده‌وام بوو له هاوکاری و هه‌ماهه‌نگی کردنیان. به‌ته‌واوی روون و به‌ڵگه نه‌ویسته که‌وا هه‌ردوك ئه‌م گریمانه‌یه سروشتی بنه‌ڕه‌تیی حاڵه‌ته‌که‌ی فه‌رامۆش کردووه تا ئه‌م ئاسته‌ی گرنگی پێدانی به‌ریتانییه‌کان، دابینکردنی هێزی ته‌واو بۆ سه‌پاندنی سیسته‌می ئیداریی نوێ ده‌بوو له خۆیدا شکستخواردوو بێت، چونکه ئه‌وان بۆ ئه‌وه په‌نایان برده ئه‌و سیسته‌مه رێك بۆ خۆلادان بوو له به‌کارهێنانی هێزی قه‌به له ناوچه‌که‌دا.

بەریتانییەکان بە تەمابوون، لە ڕێگەی دامەزراندنی سیستەمێکی حکوومیی پەسەند لەلایەن خەڵکەوە، ئەرکێکی گرانیان نەکەوێتە سەر کە خەرجی زۆری تێبچێت، دەبێ ئەوەمان لەیاد بێت کەوا بەریتانیای مەزن لەو دەمەدا سەرگەرمی ئەوەبوو هێزەکانی لە میزۆپۆتامیادا زۆر ئەمسەر و ئەوسەر پێنەکات و بەو پێیەش نە هێزی مرۆیی و نە مادی لەو کاتەدا لەبەردەستدا نەبوون. مشتومڕ لە سەر ئەوەی سیستەمەکە دەبوو کاری خۆی بکات چونکە شێخ مەحموود هاوکار بوو بەڵام کارەکە لەوەدابوو کە سەرکەوتن یان شکستهێنانی سیستەمێکی حکوومەت، کە پشت بە هەڵوێستی تاقە کەسێك ببەستێ ئەوە مانای وایە ئەو سیستەمە ڕاست نیە.

هەواڵنامەی کتێب

دامەزراندنی شێخ مەحموود وەك حوكمدار

بۆ ئەوەی زانیاریی ئەو بارودۆخەی لە کوردستانی باشووردا بەدەستبێنین و بەرچاوڕوونییەکمان لەبارەی دۆخی بەریتانییەکان دەستبکەوێت لەو ناوچەیەدا، سێر ئەرنۆڵد ویڵسنی جێگری کۆمیسیۆنی مەدەنی لە ١ی دیسەمبەری ١٩١٨دا بە فڕۆکە چوو بۆ سلێمانی. لەم ماوەیەدا کۆبوونەوەیەك سازکرا لەگەڵ نزیکەی شەست سەرۆك هۆزدا. سەرۆکەکان بەزۆری لە کوردستانی باشوورەوە هاتبوون، بەڵام ژمارەیەکیان لە ناوچەکانی سنە و سەقز و هەورامانی ئێرانەوە هاتبوون. گفتوگۆیەکی دوورودرێژ بەدوای کۆبوونەوەکەدا هات لە نێوان شێخ مەحموود و پیاوانی تردا و گەلێ تەوەری باری سیاسی قسەی لە سەر کرا. ویڵسن راپۆرتێکی لە سەر ناوەرۆکی ئەم گفتوگۆیانە نووسیوە و بەگوێرەی قسەکانی ئەو کوردەکان بڕیاری بەرهەڵستیی گەڕانەوەی تورکەکانیان داوە کەوا دەست بدەنە چەك لەدژیان. هەرچەندە سەرۆکە کوردەکان دانیان بەوەدا ناوە کە هەرچۆنێک بێت پارێزگاریی بەریتانییان پێویستە بەڵام واپێدەچوو بە کۆی دەنگ نەگەنە رێککەوتن کە چۆن ئەو کارە بکرێت. هەندێك سەرۆك هۆز خۆیان وا دەردەخست کە ئیدارەی بەریتانییان پێپەسەندە لە کوردستاندا، بەڵام بەشێکیان دژ بەم پرۆژەیە بوون هەندێك پێی لە سەر ئەوە دادەگرت کەوا دەبێ کوردستان لە لەندەنەوە بەڕێوەببرێت نەك لە بەغداوە و لە دیدی ئەوانەوە لەندەن شوێنی ئەستەمبووڵی گرتووەتەوە. بەپێی قسەی ویڵسن بێت چەند کەسێکی کەم لەو سەرۆکە کوردانەی لەوێ کۆبوونەوە بەنهێنی بەمیان وتووە کەوا هەرگیز سەرۆکایەتیی شێخ مەحموود قبووڵ ناکەن، بەڵام بە گرنگییەوە ئەوەش دەڵێت کە ئەمانە نەیانتوانیوە پێشنیازی کەسێکی ئەڵتەرناتیڤ بکەن[٣٥].

عەوالنامەی کتێب

لە پاش گفتوگۆیەکی زۆر شێخ مەحموود بەڵگەنامەیەکی داوەتە دەست ویلسن کە لەلایەن نزیکەی چل سەرۆکەوە مۆرکراوە و ناوەڕۆکی بەڵگەنامەکە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:

"حکوومەتی خاوەن شکۆ نیاز و مەبەستی خۆی ڕاگەیاندووە بۆ ڕزگارکردنی میللەتانی ڕۆژهەڵات لە دەست زوڵم و زۆری تورك و هاوکارییان بکات لە دامەزراندنی سەربەخۆیی خۆیاندا. بۆیە سەرۆکەکان وەك نوێنەری گەلی کوردستان تکا لە حکوومەت دەکەن بیانخاتە ژێر پارێزگاری بەریتانیاوە و بیانبەستێ بە عێراقەوە و بێبەشیان نەکات لە سوود و خێراتی ئەو پێکهاتەیە. ئەوان داوایان لە کۆمیسۆنی مەدەنیی مێزۆپۆتامیا کرد نوێنەرێك بنێرێتە لایان لەگەڵ هاوکاری و یارمەتیی پێویستدا تاوەکو گەلی کورد، لەژێر چاودێریی بەریتانیادا، بتوانێ بە ئاشتی گەشە بکات و پێشبکەوێت و ژیانی مەدەنیی خۆی بەرقەرار بکات. ئەگەر حکوومەت هاوکاری و پارێزگاریی خۆی بۆ ئەوان درێژە پێبدات ئەوە بەڵێن دەدەن لە فەرمان و ئامۆژگارییەکانی دەرنەچن"[٣٦].

لە وەڵامدانەوەی ئەم داواکارییەدا، ویلسنی جێگری کۆمیسۆنی مەدەنی نامەیەکی دایە دەست شێخ مەحموود کە جەخت و پشتیوانی دەکات لە سەر ئەو خاڵانەی لە نووسراوەکەی ئەواندا هاتووە. لە هەمان کاتیشدا نامەکە دوا مۆری فەرمیی مێجەر نۆئێلی چەسپاند سەبارەت بە پێشتر دامەزراندنی شێخ مەحموود بە حوکمداری باشووری کوردستان. من نەمتوانی تێکستی تەواوی ئەم دۆکۆمێنتە بەدەستبهێنم کە بەئاشکرا بنەمای یاسایی دامەزراندنی دەسەڵاتی شێخ مەحموود لە باشووری کوردستاندا ڕادەگەیەنێت. بەهەرحاڵ، دەکرێ ناوەڕۆکی ئەم نامەیە لە ژمارەیەك خاڵدا کورت بکەینەوە:

"لەبەرانبەردا شێخ مەحموود نامەیەکی دراوەتێ و ئەوەی تێدا هاتووە کەوا هەموو هۆزە کوردەکان لە زێی گەورەوە تا دیالە (سیروان)، ئەوانەی

لێبەدەر کە لە خاکی ئێراندان، بەتەواوی ئازادی و خواستی خۆیانەوە سەرۆکایەتیی شێخ مەحموودیان قبووڵە و ئەم نامەیەش پشتگیریی ئەخلاقیی ئێمە دەگەیەنێت بۆ کۆنترۆڵکردنی ئەو ناوچانەی سەرەوە، لەبری حکوومەتی بەریتانیا، کە دەبێت فەرمانەکانی جێبەجێ بکرێت"[٣٧].

هەردوو بەڵگەنامەکە - ئەو ڕاگەیاندنەی کە لەلایەن سەرۆکەکانەوە مۆرکرابوو و ئەو نامەیەی ویلسنیش - هەریەك بەجیا یان پێکەوە وەریانبگرین بە ڕێکەوتننامەیەکی فەرمی ناژمێردرێن لە نێوان دوو لایەنی وەك یەك و سەربەخۆدا و شێخ مەحموود یان سەرۆکە کوردەکانی تر هەرچۆنێك بیریان کردبێتەوە لەم ڕێکەوتننامە تازەیە، هیچ گومانی تێدا نیە کە بەریتانییەکان تەنها بە ڕێککەوتنێکی شلوشۆڵیان لەقەڵەمداوە بۆ ماوەیەکی کاتی لەگەڵ جەمسەرێکی دەسەڵات بەدەستی لۆکاڵدا کەوا چەند ئامانجێکی کورتخایەن بێنێتەدی و لە هیچ شوێنێکی هەردوو بەڵگەنامەکەدا هیچ باسێکی ڕوون و ئاشکرای سروشتی دەسەڵاتەکانی شێخ مەحموود نەکراوە.

لە یەکەم بەڵگەنامەدا کە لەلایەن نزیکەی چل سەرۆك هۆزەوە مۆرکراوە خۆیان بە "نوێنەرانی گەلی کوردستان" ناودەبەن. کێشەکە لەوەدایە کەوا شێخ مەحموود و سەرۆکەکانی تری کۆبوونەوەکە بە ناوی گەلی کوردستانەوە قسەیان دەکرد. ڕاستییەکەی خودی شێخ خۆی هەمیشە ئەوەی دەردەبڕی کە هێز و دەسەڵاتی ئەو لەلایەن خەڵکی کوردەوەیە و لەلایەن هەموو کوردی ویلایەتی مووسڵەوە دەسەڵاتی پێدراوە. بەڵام وادەردەکەوێت بەریتانییەکان ئەم سووربوونەیان بە ئیددیعایەکی بێ بنەما لەقەڵەمدابێت و ڕووی خۆیان لەم مەسەلەیە وەردەگێڕا. جێگری کۆمیسیاری مەدەنی نەك تەنها ئەمەی پشتگوێ دەخست بەڵکو ئاماژەی بۆ ئەوە دەکرد کە دەسەڵاتی شێخ لە حکوومەتی بەریتانیاوەیە.

راستییه‌که‌ی نامه‌که‌ی ویڵسن به‌ ئاشکراییه‌کی ئازاربه‌خش ئه‌وه‌ ده‌رده‌بڕێ که‌وا شێخ مه‌حموود تا ئه‌و ئاسته‌ ده‌توانێ پشتگیریی به‌ریتانیا مسۆگه‌ر بکات که‌ ملکه‌چی ئه‌وان بێت و خواستیان جێبه‌جێ بکات وه‌ك ئه‌ڵقه‌له‌گوێیه‌کی خۆیان.

له‌ سه‌ردانه‌که‌ی ویڵسندا بۆ سلێمانی گفتوگۆ له‌ سه‌ر چه‌ند مه‌سه‌له‌یه‌کی تر کرا. وا باسده‌کرێ که‌ شێخ مه‌حموود داوای کردبێت ئه‌فسه‌ره‌ به‌ریتانییه‌کان بکرێنه‌ به‌رپرسی هه‌موو دامووده‌زگاکانی حکوومه‌ت و ئه‌و هێزه‌ی لێڤی که‌وا نیازبوو درووستی بکه‌ن، به‌ڵام ئه‌و مه‌رجه‌ی داناوه‌ که‌ به‌پێی توانا کاربه‌ده‌ستی له‌وان خوارتر کورد بن نه‌ك عه‌ره‌ب[٣٨]. خه‌ڵکی شاره‌کان و عه‌شایه‌ری که‌رکووک و کفری رازی نه‌بوون بده‌نه‌ پاڵ حکوومه‌تێکی پێشنیازکراوی وا به‌ سه‌رۆکایه‌تی شێخ مه‌حموود و له‌بری ئه‌وه‌ داوای ئیداره‌دانی راسته‌وخۆی به‌ریتانیایان کرد و شێخ مه‌حموودیش پێی له‌ سه‌ر هاتنه‌ پاڵی ئه‌وان دانه‌گرت[٣٩].

نوێنه‌رانی تیره‌ و هۆزه‌ کورده‌کانی ئێرانیش که‌ داوایان کردبوو بخرێنه‌ سه‌ر حکوومه‌ته‌ سه‌ربه‌خۆکه‌ی شێخ مه‌حموود ئاگادار کرانه‌وه‌ که‌ ئه‌وه‌ کارێکی مه‌حاڵه‌ و تێیانگه‌یاندن که‌وا پابه‌ندییه‌ نێوده‌وڵه‌تییه‌کانی به‌ریتانیا رێگه‌ به‌ حکوومه‌تی ئه‌و وڵاته‌ نادات پشتگیریی پرۆژه‌یه‌کی له‌و چه‌شنه‌ بکات، به‌ڵکو داوایان لێکرا له‌ سه‌ر ئێران بمێننه‌وه‌ و په‌یوه‌ندیی دۆستانه‌ له‌گه‌ڵ باشووری کوردستانی سه‌ربه‌خۆدا بهێڵینه‌وه‌. ئه‌وانیش قه‌ناعه‌تیان به‌و روونکردنه‌وه‌یه‌ کرد و وایان ده‌ربڕی که‌ ئه‌و بارودۆخه‌یان پێ په‌سه‌نده‌[٤٠]. مێجه‌ر نۆئێل، که‌ بۆ هه‌ولێر و ره‌واندز نێردرابوو به‌ مه‌به‌ستی هاندانی تیره‌ و هۆزه‌کانی ئه‌و ناوه‌ بۆ ئه‌وه‌ی بچنه‌ پاڵ حکوومه‌تی کوردستانی باشوور به‌ سه‌رۆکایه‌تی شێخ مه‌حموود، له‌م ئه‌رکه‌یدا سه‌رکه‌وتنی به‌ده‌ستهێنا. کورده‌کانی ئه‌و ناوچانه‌ هاوبه‌شی ئاشتی و ئیمتیازاتی حکوومه‌ته‌که‌ی شێخ مه‌حموود بکه‌ن، که‌ پێیانوابوو له‌ڕووی پارێزگاری و مادییه‌وه‌ به‌ریتانیای له‌پشت بێت[٤١].

هه‌واڵنامه‌ی کتێب

پاشان زۆری نەبرد ئەفسەرانی سیاسی بۆ کۆیە و رانیە دانران و سیستەمی بەڕێوەبردنی سلێمانی پەلی کوتا بۆ ئەوێ و ناوچەی رەواندزیش. کاری سەرەکی لە رەواندزدا بەرەنگاربوونەوەی وێرانەی جەنگ بوو. رەواندز و ناوچە دێهاتییەکانی دەوروپشتی لە بارێکی زۆر خراپدا ئەژیان لە ئەنجامی شەڕی یەك لە دوای یەکی تورك و رووس و بەدوایدا گرانی و برسێتی و تاعوون ماڵکاولییەکی بێئامانی بەرپا کرد. هەنگاوی بەپەلە گیرایە بەر بۆ مامەڵەکردن لەگەڵ بارودۆخەکەدا لە هەولێرەوە بارە دانەوێڵەیان بۆ رەوانە کرا و دەستکرا بە فریاکەوتنی برسێتی و هانی کشتوکاڵ کردن درا و چەردەیەک یاسا و ئاسایش هاتە ئاراوە، بەڵام ئەرکەکە زۆر گران کەوتەوە لە ناوچە شاخاوی و دوورەدەستەکانی باکووری رەواندزدا[٤٢].

هەواڵنامەی کتێب

شێخ دەسەڵاتی خۆی بەهێز دەکات

شێخ مەحموود هەر لە سەرەتاوە بڕیاریدابوو هەموو ئەو ناوچانە بەهێز بکات کە کەوتبوونە ژێر دەستی ئەمەوە وەك حوكمدار. بەم دید و بۆچوونەوە هەردەم لە پەلەقاژەی ئەوەدابوو تەواوی دەسەڵات لەدەستی خۆیدا كۆبكاتەوە. ئەو دەیویست دڵسۆزیی زۆرێك لە سەرۆك هۆزەكان مسۆگەر بكات لە ڕێگەی دابەشكردنی پارە و ئیمتیازاتەوە، هەریەكە بەپێی خۆی. بەكارهێنانی یارمەتیی دارایی زۆر و زەوەند كە لەلایەن حكوومەتی بەریتانیاوە بۆی ڕەخسێنرابوو و ئەو شێوازی دەسەڵات قۆرخكردنەی وەك حوكمدار بۆ چەسپاندن و بەهێزكردنی پێگەی خۆی لەنێو تیرە و هۆزەكاندا بە چاكی درکی پێدەکرا لەلایەن بەریتانییەكانەوە، ڕاپۆرتێك كە لە ساڵی ١٩١٩دا نووسراوە سەرنجی ئەوە دەدا كەوا:

"هەروەها دڵسۆزی بۆ شێخ مەحموود وەك حوكمداری وڵاتەكە هەل و مەرجێكی ڕەخساندووە كە بە هۆی پارە و ماڵی حكوومەتی خاوەن شكۆوە لە یەك كاتدا بیێ بە كەسایەتییەكی بەناوبانگ و خاوەن ماڵ و دەسەڵاتێكی شاهانە. لە پاش ملكەچی و دڵسۆزی خەڵات و بەرات بە كاش ئامادەیە"، كە لەو ڕۆژگارەدا دەگمەن بوو، بەپێی ئەو سیستەمە سەرۆك هۆز پارەی باشی دەستدەكەوێت و هی هۆزەكەش بۆ خۆی قۆرخ دەكات بێئەوەی چاودێریی كاربەدەستانی حكوومەتی بەسەرەوەبێت"[٤٣].

شێخ، لە گەڕانیدا بۆ بەستنەوەی هۆزەكان بەخۆیەوە لە پاكژكردن و كۆنترۆڵكردنی بەڕێوەبەرێتییە تازەكەیدا سەركەوتنی بەدەستهێنا و پۆستی جۆراوجۆری بە خزم و ناسیاوەكانی پڕكردەوە و بە زیرەكی هەموو ئەوانەی دوورخستەوە كە بە دڵسۆز و پشتیوانی لەقەڵەم نەدەدان[٤٤]. ئەوانەی ملكەچ و سەربەخۆی بوون هەموو پۆستە گرنگەكانیان لە حكوومەتە نوێكەدا قۆرخ كردبوو. بەم ڕەنگە سەرۆكی پۆلیسی سلێمانی و قازیی دادگای سلێمانی و ئەوانیتریش لە سەردەستی شێخ خۆیدا دانرابوون[٤٥].

تەنانەت لیڤیی کورد، کە هێزێکی کاریگەر بوو و لە سەروبەندی پێکهێنانی حکوومەتی کوردستانی باشووردا دامەزرابوو، دەبوو سوێندی دڵسۆزییان بۆ خودی شێخ مەحموود بخواردایە[٤٦]. شێخ سوودی لە کەشوهەوای دەرکەوتنی تاك دەبینی. بەریتانییەکان پێویستیان بە پشتگیریی ئەم بوو وەك چۆن ئەمیش بە هەمان شێوە پێویستی بەوان بوو. گێرتروود بێل دەگێڕێتەوە کە:

"بەبێ ئەو هاوکاری و یارمەتییەی ئەو دەبوو پێگەیەکی سەربازیی بەهێز دامەزرێنین، کە لەو دەمەدا لەتوانادا نەبوو ئەو کارە بکەین. لە دید و بۆچوونی سیاسییەوە بایەخێکی گەورەی هەبوو ئێمە بتوانین یاسا و نیزام لەو ناوچەیەدا بپارێزین و لە هەمان کاتیشدا خۆ لابدەین لە بەکارهێنانی هێز بۆ ئەو مەبەستە"[٤٧].

بێگومان شێخ مەحموود بەئاگابوو لە رۆڵ و بایەخی خۆی بۆ بەریتانییەکان. ئێمە نازانین تا چەند بڕوای هەبوو بەوەی کە پشتی دەگرن، بەڵام ئەو هیچ کاتێ بێ دوودڵی گوزارشی لەوە دەکرد کە "ئەوان ئامادەبوون بۆ دامەزراندنی حوکمدارێتییەکەی و ئەگەر پێویستی بکردایە هێزیان بەکاردەهێنا"[٤٨].

بەپێی زەروورەتی ئەو کات و سەردەمە کەسانی کاریگەری تایبەت لەو بەڕێوەبەرێتییە تازەیەدا دەیانتوانی هەر بەرەنگارییەك رابماڵن ئەگەر رێی لە فراوانخوازیی دەسەڵاتی شێخ مەحموود بگرتایە. کورد کە زۆری بەدەست شەڕوشۆڕەوە چەشتبوو تامەزرۆی حەوانەوە و پشوودان بوو، هەروەها بەریتانییەکانیش کە هێز و دەسەڵاتێکی نوێ بوون لەو خاکەدا، واپێدەچوو بڕیاریان دابێت سوود و قازانجی بەڕێوەبەرێتییەکەیان پەرەپێبدەن لەژێر سایەی سەرکردایەتیی شێخدا. بەم رەنگە بەرەنگاریی خەفە کرابوو و رژێمی تازە لە سەرتاپای هەرێمەکەدا قبووڵ کرابوو تارادەیەك بە بێ بەرهەڵستی.

مێجەر سۆن بەم شێوەیە باسی کاردانەوەی کوردەکان دەکات لەئاست دامەزراندنی حکوومەتی نوێی شێخ مەحموودا:

"هیچ کاتێ کوردەکان هێندە پەرۆش نەبوون بۆ ئاشتی، چون ئەوەندەیان نەبوونی و نەدارایی چەشتبوو کەوا ئامادە بوون بۆ مۆرکردنی هەر بەڵگەنامەیەك یان جاڕدانی هەر راگەیاندنێك بۆ رەخساندنی ئارامی و خۆراك. بەم جۆرە هۆز لە دوای هۆز کە تا ئەمرۆ شێخ مەحموودیان ناسیبوو یان لە باشترین حاڵەتدا وەك نەوەی پیاوچاکان ناسیبوویان، کەچی دۆعایان دەکرد بخرێنە ژێر دەسەڵاتی حکوومەتە تازەکەوە بە سەرۆکایەتیی شێخ مەحموود، ئەو برگەیەی واتێدەگەیشتن کەوا حکوومەتی بەریتانیا بۆ مەبەستی خۆی دایتاشیوە"[٤٩].

هەواڵنامەی کتێب

ڕەخنە لە سیستەمی خێڵەکی، کە لە کوردستانی باشووردا پەیڕەویکرا

مێجەر سۆن، لە ڕاپۆرتێکی فەرمیدا بەتوندی ڕەخنە لەو سیستەمە نوێیەی کارگێڕی دەگرێت. لە برگەیەکدا لەژێر سەردێڕی "سەرنج لە سیستەمی خێڵەکیی بەڕێوەبردن"، دەستنیشانی لایەنە خراپ و زیانبەخشەکانی سیستەمە تازەکە دەکات و خاڵ بە خاڵ خراپییەکانی باس دەکات. لە برگەی یەکەمدا باسی مەبەست و چاوەڕوانیی سەرکردە دەکات و هیچ بوارێکی گومانی نەهێشتووەتەوە کەوا بەریتانیا پێشنیازی سیستەمەکەی کردووە و پشتی گرتووە و شێخ مەحموود وەك ئامێرێك دانراوە بۆ جێبەجێ کردنی و هەردوك بەپێچەوانەی یەکتر دەجووڵێنەوە.

"سیستەمێکی بەڕێوەبردن کە دەکرێ ناوی لێبنێیت سیستەمی خێڵەکی پەیڕەوی کراوە. ئەمە لەلایەن ئەفسەری سیاسیی بەرپرسەوە وادانراوە ئاسوودەییەکی نەتەوەیی بێت و کەسایەتی و خاسیەتی کوردستان بپارێزێت. بەهەرحاڵ، ئەمە ئارەزووی شێخ مەحموود بوو بۆ دامەزراندنی سیستەمی خێڵەکی، واتە لەم ڕێگەیەوە بەئاسانی دەیتوانی بەرتیل بداتە سەرۆك هۆزەکان یان هەڕەشەیان لێبکات و زیاتر کونترۆڵ لە دەستی خۆیدا کۆ بکاتەوە خێراتر پێگە و دەسەڵاتی ڕەها بەدەستبێنێ کە مەبەستی بوو پێیبگات. سیستەمی حوکمکردنی ڕاستەوخۆ لەلایەن کاربەدەستانەوە کەوا بەشێوەیەکی سروشتی بەلای تێکشکاندنی تیرە و هۆزەدا دایدەشکێنێ و دەخوازێ کۆمەڵگایەکی دیموکرات و تەبا لە ڕەنجدان و کاردکردندا دابمەزرێنێ و ئەمەیان ئەو نەیدەخواست. ئەو وەك ڕاوێژکاری سەرەکی ئەفسەری سیاسی هانی بووژانەوەی سیستەمی خێڵەکیی دەدا - کە لە سلێمانیدا - لە حاڵەتی گیانەڵادا بوو"[٥٠].

ئەگەرچی زۆر روون و ئاشکرایە کەوا سۆن زۆر ڕقی لە شێخ مەحموود بوو و خۆیی بۆ مەڵاس دابوو لە داهاتوودا پێی برێژێت، بەڵام هێشتا هەر

سیستەمەکە و ئەوانەش کە لایان پەسەندبوو بێ دەسکاری مابوونەوە و لەمەودوا لە هەموو پەیوەندییە فەرمییەکانی تریشدا سۆن هەرگیز قسەی نەدەخواردەوە و نە پێداویستیی فەرمی نەریتی رەفتارکردن و نە ترس لەوەی دیسپلینی کاروبار دەشێوێنێ هیچیان نەیانتوانی زمانی ئەم کابرایە نەرم بکات یان هەڵوێستی چاك بکات[٥١].

لە بواری هەڵوێستی دەسەڵاتدارانی بەریتانیا و سەرۆکی کوردا، سۆن دێتە سەر باسی پرۆسەکە و خراپیی ئەم سیستەمە نوێیە کەوا بێکەڵکە و دواکەوتووە و جێبەجی ناکرێت و دەڵێ: "بووژاندنەوەی سیستەمی خێڵەکی بزووتنەوەیەکی پێچەوانە و پاشگەزبوونەوەیە. ئێستا کوردستان بە شێوەیەکی فراوان لە خێڵگەرایی دەرچووە و ئاستێکی بووژانەوەی تێدا هاتووەتە ئاراوە و لە فرە رووەوە چووەتەوە دۆخی پێش جەنگ. ئێستا ئەفسەری سیاسی دید و بۆچوونی شێخ مەحموودی قبووڵ کردووە کە تەواو وزە و توانای تەرخان کردووە بۆ دووبارە گێڕانەوەی خێڵگەری و هەر پیاوێك نازناوی هۆز یان خێڵی پێوە بێت خراوەتە ژێر رکێفی سەرۆك هۆزێکەوە. بیرۆکەکە وابوو کە باشووری کوردستان دابەش بکرێت بە سەر ناوچەکانی خێڵدا و بخرێتە ژێر رکێفی سەرۆك خێڵەکانەوە. پیاوانی دێهاتنشینی بێکەڵك و گەمژەیان دۆزیوەتەوە و بە سەرۆکی ئەو خێڵانەیان داناون کە دەمێکە پووکاونەتەوە و لەناوچوون. بە دەستە و تاقمی خانوونشینی ناوچە گەرمەکانی لای کفرییان وتووە کە یەکبگرنەوە و بیری خۆیان بخەنەوە کە رۆژگارێك خەڵکی خێڵەکی بوون و سەرۆك خێڵیان بۆ دۆزراوەتەوە و باج و خەراجی داهات دەبوو بەپێی خەمڵاندنی ئەم سەرۆك هۆزە بدرێ. دەبوو ئەم سەرۆك هۆزە ئیدارەی یاسا بدات، کە تەنها دەبوو دانی بەوەدا بنایە کە شێخ مەحموود حوکمداری کوردستانە، حوکمدارێکی رەهای خێرخواز و لە بەرانبەردا خەڵات و یارمەتی وەربگرێت. ژیانی خۆشی بۆ پیاوی عەشایەر بوو بەڵام مردن و فەوتان بۆ بازرگانی و شارستانییەت و ئارامی.

ئەمە هەروابوو و تۆماری جێگری ئەفسەری سیاسی لە سلێمانی شەڕێکی سەخت و درێژخایەن دەخاتەڕوو دژ بە ئەنجامە سروشتییەکانی سیستەمەکە. تاوانبارێکی خێڵەکی خۆی فڕێبداتە بەرپێی سەرۆکەکەی، گوناهکارێکی گەورە کورنۆش بۆ شێخ مەحموود ببات دەبەخشرێت و تەنانەت بەر سۆز و خۆشەویستیش دەکەوێت. هەر جۆرە گوناه و تاوانێك دەکرێ ببەخشرێت ئەگەر بەرزبکرێتەوە بۆ شێخ مەحموود کەوا دەسبەجێ کارەکە لەگەڵ ئەو بەناو سەرۆك خێڵەی کێشەی گوناهکار چارەسەر دەکات. خەڵکی وڵاتەکە بەجارێ نائومێد بوون، دەست و قاچیان دەبەسترێت و دەخرێنە بەردەستی ئەو سەرۆك هۆزانەی بوون بە خاوەن دەسەڵات بۆ ئەوەی زوڵم و ستەمیان لێبکەن و خەڵتانی خوێنیان بکەن"[٥٢].

ئەنجامی چوونە ناو ئەم سیستەمەوە سەپاندنی رژێمێکی گەندەڵی ستەمکار بوو بە سەر خەڵکەوە. سۆن بە چاکی رەوتی خراپەکاری و نادادیی ئەم رژێمە باس دەکات: "سیستەمی خێڵەکی سیستەمێکی ئایدیالیستە و وەك گەڵێ پرۆژەی لەو چەشنە هەڵدەوەشێتەوە کاتێ پەیوەندیی لەگەڵ بێرێزکردنی مرۆڤدا دەگرێت. کاریگەریی ئەو لە نایاسایی بەربڵاودایە و خەڵکی دەرفەتی ئەوتۆیان نیە بۆ سەرفرازبوون و رزگاربوون لە ستەمکاریی ئاست نزم و بەکورتی ئەم سیستەمە بوو بە چاودێر و باوکی خەڵکی خراپ و زیانبەخش و سەرکوتکەری کەسانی دیموکرات"[٥٣].

سۆن باسی ئەوە دەکات کەوا ئەفسەرە سیاسییەکانی بەریتانیا ناتەواوی و کۆسپی ئەم سیستەمەیان دۆزیوەتەوە، هەروەها راپۆرتێکی گواستووەتەوە کە لەلایەن کاپتن لۆنگریگی (دواتر بووە بە بریگادێر یان لیوا) یاریدەدەری ئەفسەری سیاسی لە کەرکووک بەرز کراوەتەوە، لە رۆژی ٢٩ی نۆڤەمبەری ١٩١٨دا.

کورتەی راپۆرتەکەی لۆنگریگ ئەوەیە کەوا سەرەڕای قبووڵکردنی ئەم سیستەمە لەلایەن ژمارەیەکی زۆری کوردەوە، بەڵام تەنها بۆ ئەوە دەشێت ببێتە مایەی نیگەرانی ئەو کەسانەی کە بە بێکەڵکی دەزانن. هەروەها سەرنجی ئەوەش دەدا کەوا رەنگە هەندێك تا ئەو ئاستە لێی نارەحەت بن کە حەز بکەن ئەفەندییە کۆنەکان، واتە کاربەدەستانی تورك بگەڕێنەوە. لەوەش زیاتر، لۆنگریگ ترسی ئەوە دەردەبڕێ کەوا کورد لەژێر سایەی ئەم سیستەمە نوێیەدا رەنگە بیسەلمێنن کە یەکسان بن لەگەڵ تورکدا وەك ستەمکارێك[٥٤]. هەروەها پرکێشیی ئەو رایەش دەکات کە ئەم رژێمە نوێیە رەنگە لەلایەن جووتیارانەوە بدرێتە دواوە. دواجار دەگاتە ئەو ئەنجامەی کەوا "ئەمە بەئاشکرا دیموکراسی دەکاتە قوربانی نەتەوەیی، جا باشتر بێت یان خراپتر. کارێکی ئاسانە، با خۆشیش نەبێت، کەڕ بیت لەئاست هاواری راستەقینەدا دژ بە کاری هەڵبژاردەی خۆمان"[٥٥].

لە راپۆرتێکی تردا کە مانگێك دواتر (لە دیسەمبەر - کانونی دووەمی ١٩١٨ - ١٩١٩دا) لۆنگریگ بەرزی کردووەتەوە و دیسان مشتومڕ لە سەر سیستەمی خێڵەکی دەکات و وەك ئەزموونێك بۆی دەگەڕێتەوە، پاش ئەوەی تێبینی ئەو مەترسیانە دەکات کە پەیوەندیدارە بەوەی "خەڵکی خێڵەکی بخرێنە بەر رەحمەتی سەرۆك خێڵەکانیان و باس لە سوود و قازانجێك کە لەم سیستەمە بەدەستدێت. بەپێی بۆچوونی ئەو سیستەمە کە چاودێریی هەستی نەتەوەیی دوور دەخاتەوە و ژمارەی گوناهکارانی دژ بە دادپەروەری و ئازادی کەمدەکاتەوە"[٥٦].

کارێکی باشە رای ئەفسەرێکی بەریتانی تر ڕەچاو بکەین سەبارەت بە سیستەمی نوێی کارپێکراوی خێڵەکی، کە ئەویش (جاردینە Jardine) و لەو دەمەدا یاریدەدەری ئەفسەری سیاسی بوو لە کفری و لە راپۆرتێکیدا دەڵێ: "سیستەمی خێڵەکیی قەزا لە بارێکی هەڵوەشانەوە و لەناوچووندایە و ئەمە

پرۆسەیەکە لەلایەن سیاسەتی تورکەوە چاودێری دەکرێت لە دەمی حورپیەتەوە[٥٧].

لە هەندێ حاڵەتدا کوێخای گوند کەس بە سەرووی خۆی نازانێ، ئەفسەری سیاسی لێبەدەر. ئەمە وادێتە بەرچاو کە ئاسانکردنی کاری کۆکردنەوەی داهات بێت، بەڵام وا لە کارگێڕی دەکات لەڕووی دادپەروەری و یاسا و نیزامەوە قورسایی زیادی بکەوێتە سەر وەك لەو شوێنانەی سیستەمی خێڵەکی لە شێوازی سەرەتاییدا خۆی دەنوێنێ. لە چەندین شوێنی ئەم ناوچەیەدا من توانیومە وا لە سیستەمی خێڵەکی بکەم بەرپرس بێت لە قانون و نیزام، بەڵام هەموو هەوڵەکان بۆ بەکارهێنانی ئەو سیستەمە لە داهات کۆکردنەوەدا تەنها بووە بە مایەی دواخستنی بێپاساوی کۆکردنەوە یان مامەڵەی نارەوا و نابەجێ لەگەڵ فەلاحدا، واتە جووتیار. بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا سیستەمی خێڵەکی بە تاقیکردنەوەیەکی باش دادەنێم"[٥٨].

لەم راپۆرتەوە تێبینی ئەوە دەکرێت کەوا تەنانەت ئەو ئەفسەرە سیاسییانەش کە وەك سۆن بەو توندییە بەرهەڵستی سیستەمی خێڵەکیان نەکردووە بەڵام ئەمانیش بەدگومانیی خۆیانیان لەئاست دادپەروەری و حیکمەتی کارپێکردنی خستووەتەڕوو. بێگومان بەریتانییەکان وەك هۆکارێکی کاتی پەنایان بردووەتە بەر سیستەمی خێڵەکی. بە نەبوون و دەستنەکەوتنی ژمارەی گونجاوی کارمەندی ئەزموونداری بەڕێوەبردن و هێزێکی گەورەی کارامە کە بتوانێت مامەڵە لەگەڵ ئەرکی پارێزگاریی یاسا و رێسادا بکات لە ناوچە تازە داگیرکراوەکاندا، بۆیە ناچار دەبن سیستەمێکی حکوومەت دابهێنن کە بتوانن لە رێگەی بەگەڕخستنی ژمارەیەکی کەمی ئەفسەرانی خۆیانەوە و بە سەرپەرشتی ئیداریی ئەوان کار راپی بکەن.

بەریتانییەکان پێویستیان، یان وایلێکدەدنەوە کە پێویستیان بە پشتگیریی سەرکردە خۆماڵییەکان هەیە، بەشێوەیەکی هێند خراپ کەوا بێ

دوودڵی تا پەڕی ئەوپەڕی دەڕۆن بۆ رازیکردنیان لەپێناوی مسۆگەرکردنی هەماهەنگی و هاوکارییاندا، کاربەدەستە بەریتانییەکان زۆر دوور دەڕۆن تا ئاستی ملکەچکردن و مامەڵەی ناڕەوا، لە سەر حیسابی خەڵکەکە بەگشتی زۆرێك لە سەرکردە خێڵەکییە دەسەڵاتدارەکان هەلیان بۆ رەخساوە زەویوزار بکەنە مڵکیان و هیچ ناونیشانێکی روونیشیان نیە و راستییەکەی لە زۆر حاڵەتدا ئەوان هیچ مافێکیان لەو زەویوزارەدا نیە کە لە ژێر دەستیاندایە بەدەر لەوەی کە بەزۆر داگیریان کردووە. بێڵ ئەم کێشەیە لە چەند دێڕێکدا روونەدەکاتەوە کەوا: "لە سەرەتاوە دڵەڕاوکێیەکی تایبەتی لە ناو ئاغاکاندا پەیدابوو لەترسی ئەوەی کەوا داگیرکردنی بەریتانییەکان دەبێ ئەو پرسیارەی بەدوادا بێت چەشنی خاوەندارێتیی زەوی، کە لە زۆریەی حاڵەتدا هیچ مافێکیان بەسەرەوە نیە بەزۆر داگیرکردنی نەبێت. هەرچەندە توانا و دەسەڵاتی ئاغا و سەید لەگەڵ بەرژەوەندیی رەشەخەڵکەکەدا یەکینەدەگرتەوە، بەڵام لەو دەمەدا مەحاڵ بوو بەریەستیان بۆ دابنێی. بۆ هێورکردنەوە و رەواندنەوەی مەترسییەکانی چینی فەرمانڕەوا تۆماری تاپۆ نەنێردرا بۆ بەغدا، کە دەبوو وردبینیی تێدا بکرایە و لەبری ئەوە رێگەدرا کە بە شێوەیەکی کاتی لە سلێمانی بمێنێتەوە"[٥٩]. لەبەر رۆشنایی پەرەسەندنەکانی دواتردا، ئاشکرابوو کە ئەم ئیمتیازانە بەتەواوی بێسوودن، لەبەر ئەوەی گەلێك لەوانەی ئەم خەڵات و بەراتەیان درایە دواتر و پاش چەند مانگێگ لە دژی بەریتانیا هەستان.

تێکچوونی پەیوەندیی نێوان شێخ مەحموود و بەریتانییەکان

- بێزاریی شێخ لە کۆت و پێوەندەکانی بەریتانیا:

ئێستا شێخ مەحموود ئەو پێگەیەی بەدەستهێناوە کە بە پەرۆشەوە هەوڵی بۆ داوە و ئەو ڕاستییەی نەدەشاردەوە کە هەموو ئیمتیازێکی ویستووە بەڵام هیچکام لەو پابەندییانەی بۆ بەدینەهات کە هاوشانی ئیمتیازاتەکانی بوون. لەگەڵ ئەوەشدا راستیی دامەزراندنی وەك حوکمدار هەندێ بارودۆخی تایبەتی هێنایە پێشەوە و واپێدەچوو حیسابی دەسەڵاتە بێسنوورەکەی خۆیی بۆ دەکردن. ئەو ناوچەیەی بۆی هەبوو ئیدارەی بدات سنوورەکەی لە نێوان زێی گەورە و رووباری سیرواندا بوو و دەسەڵاتی ئەویش وەك فەرمانڕەوایەك بەتەواوی کورتکرابووەوە بەوەی سەر بە بەریتانیایە. شێخ نەیدەویست ئەوە قبووڵ بکات و بەکۆیلەکردنێکی ئەنقەستی لەقەڵەمدەدا بۆ تەگەرەدان لە دەسەڵات و کاریگەریی ئەو دەستوەردانە لە ئازادیی کارکردنیدا.

ئەدمۆنز، لە نووسینێکیدا چەندین ساڵ دوای ئەم ڕووداوانە باس لە کاردانەوەی شێخ مەحموود دەکات بەرانبەر بەو کۆت و سنووردانانەی خستبوویانە سەر دەسەڵاتەکەی و سەرنج رادەکێشێ بۆ سەرجەمی بارودۆخەکە کەوا نەگونجاو و قبووڵ نەکراو بووە بۆ سروشت و ئەقڵییەتی کەسێکی وەك شێخ مەحموود و دەڵێت کەوا "ئەو زۆر بێتاقەت بوو لە سنووردار کردنی دەسەڵاتەکەی بۆ ئەو ناوچانەی دیاریکرابوون. تەنانەت لە سەردەمی تورکیشدا ئەو وەك هاوڵاتییەکی کاربەدەست لە رێگەی دەست و پێوەندیەوە ترسی خستبووە دڵی شارەوە، کەچی ئێستا بە فەرمی حوکمدارە و تێناگات لەو گرفت و کۆسپانەی خراونەتە بەردەمی، تەنانەت لەلایەن دەستەی راوێژکاریی نۆئێلی لەسەرخۆ و میانڕەویشەوە"[٦٠].

بێڵ گومان ناهێڵێتەوە لە هەڵوێستی شێخ مەحموود سەبارەت بەم مەسەلەیە و جەخت لە سەر ئەوە دەکات کە ئەم هەڵوێستەی شێخ لە ژێر کاریگەریی توندی پیاوەکانی دەوروپشتیدا بوو. بەپێی قسەی بێڵ، ئەم پیاوانە لەجیاتی ئەوەی هانی بدەن بۆ گفتوگۆیەکی هێمنانە و لەسەرخۆ، دنەی ئەوەیان دەدا هەڵوێستێکی رەق و پڕ لە بەرەنگاری وەربگرێت و دەڵێت:

"شێخ مەحموود ئامادە نەبوو کەمتر لە تورکمان لێ قبووڵ بکات و هیچ سنوورێك بۆ دەسەڵاتی دابنێین. کۆمەڵێك کەسانی خۆپەرست و مەراییکەر دەوریان دابوو و مێشکیان پڕکردبوو لە ئایدیای پەڕگر و ناواقیعی و خستبوویانە سەر کەلکەلەی ئەوەی کە فەرمانڕەوای تەواوی کوردستانە. ئەو بەردەوام دەستی دەخستە کاروباری ئیدارەوە و دەزگاکانی بەڕێوەبردنی پڕکردبوو لە خزمی خۆی و کەسانی مفتخۆر"[٦١].

هەرچەندە شێخ مەحموود دڵی خۆش بوو بە پشتگیری و یارمەتیدانی بەریتانیا، بەڵام بەئاشکرا بڕیاریدابوو مل بۆ هیچ رێگرییەك کەچ نەکات. سەرەتا بەئاگادارییەوە خۆی وا پیشاندەدا پێداویستییەکانی سیاسەتی بەریتانی جێبەجێ دەکات، بەڵام پێدەچوو بڕیاری خۆی دابێت کە بە رێگەی تایبەتی خۆی شوێن ئامانجەکانی بکەوێت. بەم رەنگە هەموو توانای خستبێتەگەڕ بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتەکەی و فراوانکردنی کاریگەریی لە سەرانسەری کوردستاندا، بێگوێدانە ئەوەی بەریتانییەکان چۆن بێردەکەنەوە و چیدەکەن و لە ماوەیەکی ستانداری کەمدا توانی سەرکەوتن بەدەستبێنێت. لە زیادکردنی هێز و دەسەڵاتدا و فراوانکردنی کاریگەریی بۆ ئاستێك کەوا بەریتانییەکان هەستیان کرد ناچارن هەندێك کاری بەپەلە بکەن بۆ ئەوەی رایبگرن پێش ئەوەی بارودۆخەکەیان لەدەست دەربچێت.

هێشتا مانگێك تێپەڕ نەبووبوو بە سەر دامەزراندنی شێخ مەحموودا وەك حوکمدار لەلایەن جێگری کۆمیسیۆنی مەدەنییەوە کاتێ بەریتانییەکان بەخۆیان زانی کەوا بەرەوڕووی پێویستبوون بە پێداچوونەوەیەکی کاریگەر بوونەتەوە بۆ تەواوی کاروباریان لە باشووری کوردستاندا. دوو دەقی چونیەکی دوو راپۆرتی فەرمی باس لەوە دەکەن کە "بەکۆتایی مانگی دیسەمبەر دوودڵی و گومان سەریانهەڵدا کە ئاخۆ ئەقڵ قبووڵی دەکات رێگە بە زیادبوونی دەسەڵاتی شێخ مەحموود بدرێت کە بەم رادەیە گەورە ببێت و پەرەبسێنێت"[٦٢].

رەنگە مەسەلەکە سەیر و نامۆ بێت و تەنانەت دژواریش بێت کەوا بەریتانییەکان هێند بێزار بن لە گەشەکردنی هێز و دەسەڵاتی پیاوێك خۆیان پشتیان گرتبێت و یارمەتییان دابێت و دەسگرۆییان کردبێت کە بکرێتە فەرمانڕەوای حکوومەتێکی کوردیی نیمچە سەربەخۆ. تا ئەو ئاستەی ئەم مشتومڕە پەیوەندیی بەو مەسەلەیەوە هەبێت، مەسەلەیەکی بنەڕەتیی نیە بڕیاری ئەوە بدەیت ئاخۆ شێخ مەحموود لەم پێگەیەدا قەرزاری بەریتانییەکانە و ئەگەر وابووە تا چ ئاستێك ئەوە بایەخدارە کە شێخ چۆن بیر لەم بارە دەکاتەوە. راستییەك هەیە کەوا شێخ مەحموود بەریتانییەکانی بە خاوەن چاکە و پیاوەتی بەسەرخۆیەوە نەدەزانی و بەم پێیەش هەستی نەدەکرد چاولەبەریانە و دەبێ هەتاهەتایە دڵسۆزیان بێت و لە مامەڵەکردنیاندا وادەردەکەوت سیاسەتێکی هەلپەرستانەی گرتبێتەبەر. ئەو سوودی لەو یارمەتییە مادی و مەعنەوییانە دەبینی کە دەیاندایە و بەردەوام بوو لە سەر هاوکاری و هەماهەنگی لەگەڵیاندا تا ئەو ئاستەی ئەم پەیوەندی و مامەڵەیە سوودبەخش بوو.

شێخ مەحموود بە هەڵپەوە کاری دەکرد بۆ زیادکردنی توانا و دەسەڵاتەکەی و فراوانکردنی کاریگەریی خۆی نەك تەنها لە سنووری کوردستانی باشووردا، بەڵکو لە هەر شوێنێك بۆی بلوایە دەیکرد.

ئەگەرچی لەڕاستیدا ئەو بەدوای تێکدانی پەیوەندیی لەگەڵ بەریتانیادا نەدەگەڕا بەڵام لەمەودوا کەمتر گوێی بە رازیکردنی رووکەش دەدا و بەئاشکرا سەرگەرمی بەهێزکردنی پێگەی خۆی بوو، لەهەمان کاتیشدا گاڵتەی بە رێکەوتننامەکانی دەهات لەگەڵ بەریتانیادا و راسپاردەی ئەفسەرە سیاسییەکانی پشتگوێ دەخست و واپێدەچێت گەیشتبێتە ئەو ئەنجامەی کەوا شتێکی ئەوتۆ نەماوە بەدەستبێت لە رێگای هاوکاریی زیاترەوە لەگەڵیاندا. سەرباری ئەوەش وایبۆدەچوو کەوا هێند بەهێزبووە بەریتانییەکان پرکێشی ناکەن بەرەنگاری ببنەوە و بەگژیدا بچن و بەو پێیە چی بخوازێت دەیکات و کەس پێیناوێرێت. سەیر لەوەدایە کەوا شێخ مەحموود، وا بەپەلە و پاش قۆرخکردنی دەسەڵات، کۆمەڵێك کار و کردەوە بکات و بیپلکێنێتە باری ناکۆکی و ململانێوە لەگەڵ بەریتانییەکاندا. لەبەر هەر هۆیەك بووبێت، کە رەنگە ویستبێتی خۆی دەرباز بکات لە وابەستەیی بە بەریتانییەکانەوە، گومانی تێدا نیە کەوا پەلەی کردووە لە کارەکەیدا و تەکنیکی نەبووە و زۆری بیر نەکردووەتەوە لە خۆدوورگرتن لە ململانێیەکی نابەرابەر.

کاربەدەستە بەریتانییەکان لە حکوومەتی ئۆتۆنۆمیداری باشووری کوردیدا پەشۆکاو و نائومێد و تووڕە بوون لە هەڵسوکەوتی شێخ و ئەمانە هەرگیز لێی نابوورن چونکە زۆر بە رەقی هیوا و ئاوات و چاوەڕوانییانی بەبادا و هەرکاتێ ناوی بێنن لێی پڕن و بە باشە باسی ناکەن و لە باشترین حاڵەتدا ئەگەر زمانیان بەخێر بگەڕێت لەئاستیدا دەڵێن پیاوێکی شێت یان منداڵ بوو. ساڵی ١٩٢٨ و لە هەوڵدانێکدا بۆ دۆزینەوەی روونکردنەوەیەك لەبارەی رەفتار و هەڵسوکەوتی شێخ مەحموودەوە جی. ئێم. لیس Lees حوکمێکی سەخت بە سەر کەسایەتیی شێخدا دەدات و دەڵێت: "ناوبانگی خراپی شێخ مەحموود لە سەر مەسەلەی پارە و فروفێڵ بەتەواوی زڕاوە، بەڵام بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ ئێمەدا هاوکات و هاوتەریب بوو بۆیە دەرفەتی نەبوو چیتر درۆمان لەگەڵ بکات.

بەداخەوە زۆر بەرەهایی متمانەی پێکرا و زۆر ڕێگەی پێدرا کۆنترۆڵی پارە و پووڵی یارمەتییە قەبەکەی بکات. ئەو هەر زوو قۆرخکردنی دەسەڵات و پارە لەخشتەی برد و کەڵکەڵە و خولیای لەو سنووری تێپەڕی کە بۆی دیاریکرابوو و لەدواییدا خۆی بە مەلیکی کوردستانێکی سەربەخۆ و یەکگرتوو لەقەڵەم دەدا"[٦٣].

ویڵسن لەبارەی شێخ مەحموودەوە دەڵێ: "لە کەمتەرخەمیدا، نەك لە سادەیی و بەرائەتدا، لە منداڵێك دەچوو، بە خولیایەکی گەورە و کارامەییەکی سروشتی زۆرەوە. ئەو خاوەنی سۆزێکی بەلێشاو و لەهەمان کاتیشدا دڵڕەقییەکی بێپایان بوو و وەک سۆن بۆیدەچیت کەوا فرەجار بەرپرسیی نەبووە لە رەفتار و هەڵسوکەوتی"[٦٤].

- کاریگەریی ئایدیا و رووداوەکان لە سەر شێخ مەحموود:

نووسەرانی تری بەریتانی راوبۆچوونی هاوشێوەیان لەبارەی شێخ مەحموودەوە دەربڕیوە. ئەم تۆمەتانە تا چەند راستە یان نە مەسەلەیەك نین و هەندێ شتی تر دەبێ کاریگەرییان بووبێت بەسەر هەڵوێست و کردەوەکانی شێخ مەحموودەوە. بۆ ئەوەی تێگەیشتنێکی شیاو لە سەر بیرکردنەوەی شێخ مەحموود درووست بکەین و بگەینە هەڵسەنگاندنێکی رەوا بۆ ئاکار و رەفتاری، دەبێ هەموو فاکتەرەکان رەچاو بکەین.

بیرکردنەوەی شێخ مەحموود ئەو ئایدیایە داگیری کردبوو کەوا کوردەکان - بەتایبەتی ئەوانەی باشووری کوردستان - مافی ئەوەیان هەیە دەوڵەتێکی سەربەخۆی خۆیانیان هەبێت و ئەویش بە هەقی خۆی سەرۆکی دەوڵەتێکی وابێت. ئایدیای دەوڵەتێکی کوردی لە گەڵێ بەیان و جاڕنامەی جۆراوجۆری هاوپەیماناندا بانگەشەی بۆ کراوە و لە سەردەمی جەنگ و دواتریش کەشوهەوای گشتیی ئەم بیر و بۆچوونە و پاشان زاڵبوون و تەشەنەکردنی لەناو سەرکردە کوردەکاندا لە هەموو شوێنێك و

ئایدیای سەرۆکایەتیی ئەو و کەسایەتیی خۆی و دەرکەوتن و دەسەڵاتی بنەماڵەی بەرزنجی لە باشووری کوردستاندا سەریهەڵداوە.

شێخ مەحموود لەم پلە و پایەیدا بەزۆری قەرزاری شکۆ و ناوبانگی بنەماڵەکەیەتی و پیرۆزی و شکۆی سێ کەس لە باوباپیرانی خەرمانەیەکی پیرۆزیی گەورەیان بۆ ئەم بەجێهێشتووە. باپیرە گەورەی کە شێخ مارفی نۆدییە زانایەکی ئاینیی گەورە بووە و لە مشتومڕی موعجیزە ئامێزدا سەرکەوتووە بەسەر مەولانا خالیدی نەقشبەندیدا[٦٥] و حاجی کاك ئەحمەدی باپیری شێخێکی گەورەی تەریقەت بووە لە باشووری کوردستاندا[٦٦]. پاشان شێخ سەعیدی باوکیشی هێز و شکۆیەکی گەورەی بووە و هاوڕێی سوڵتان عەبدولحەمید بووە و بە شەهیدی کۆچی دوایی کردووە و لە ئاژاوەگێڕییەکەی شاری مووسڵدا کوژراوە و بۆ ماوەیەکی دووردرێژ بوو بە سیمبۆلی ستەم و ناپاکی دەرهەق کردن لە ناو بنەماڵەی بەرزنجی و شوێنکەوتووانیدا دژ بە حکوومەتی عوسمانی[٦٧].

ئەم بنەماڵەیە، کە لە شوێنی تری ئەم لێکۆڵینەوەیەدا ناوی هاتووە، بەردەوامترین و بەهێزترین داواکاری دەسەڵات بووە لە ناوچەکەدا لە سەردەمی کەوتنی بابانەکانەوە. شێخ مەحموود ئەگەرچی بەتەمەنترین کەسی بنەماڵەی دەسەڵاتداری ساداتی بەرزنجە نەبوو، بەڵام وەك سەرۆکی تەواوی دەمسپییانی بنەماڵە پیرۆزەکە ناسرا و بەیعەتی پێدرابوو. کەوابوو وەك سەرۆکی بنەماڵەی بەرزنجە و وەك سەرکردەیەکی کاریزمی، شێخ هەستی ئەوەی لادرووستبوو بەهێزترین داوای هەبێت بۆ سەرکردایەتیی کوردستانی باشوور.

لەم سۆنگەیەوە، شێخ مەحموود هەمیشە سووربوو لە سەر ئەوەی کە لەلایەن کوردی ویلایەتی مووسڵ و بگرە بەشی سەرەکیی کوردەکانی ئێرانیش مورید و شوێنکەوتووی هەیە. ئەگەر ئەو بەڕاستی قەناعەتی بەم راستییە هەبووبێت، کە وادیارە هەیشیبووە، دەبێ رەچاوی سنووردانان

بۆ حوکم کردنی تەنها بەشێکی ئەو خاکەی داوای دەکات و ملکەچی دەسەڵاتەکەی بۆ بەریتانییەکان وەك ستەمێکی ناڕەوا و بێئابڕوو تەماشا دەکرد بۆ سەر مافەکانی. بەڵگەش بۆ ئەمە روون و ئاشکرایە و شێخ قەناعەتی تەواوی هەبوو بە رەوایی داواکانی مافی شوێنکەوتنیان. سێر ئەرنۆڵد ویڵسن، کاتێ سەردانی شێخ مەحموودی کرد بە بۆنەی برینداربوونی قورسیەوە لە شەڕی دەربەندی بازیاندا، وێنەیەکی یادەوەریمان بۆ دەگێڕێتەوە لەبارەی ئەم سەرۆکە کوردەوە. ویڵسن کە نزیکەی دە ساڵ دوای ئەو چاوپێکەوتنەی لەگەڵ شێخ مەحموود بەم شێوەیە دەگێڕێتەوە و دەڵێ: "من لە ئۆفیسی سلێمانی لە سێ بۆنەدا چاوم پێکەوت، لە نەخۆشخانە بینیم، کاتێ بە شکۆوە ئیشارەتی بۆ کردم و نکووڵی لە توانای هەر دادگایەکی سەربازی کرد بۆ دادگایی کردنی و بەندی دوانزەی سەرۆك ویڵسن و جاڕنامەی ئەنگلۆ - فەرەنسیی ٨ی نۆڤەمبەری ١٩١٨ی بۆ دەرهێنام، کە وەرگێڕدراوێکی کوردی و لە سەر پەڕەی قورئان نووسرابوو، وەك بازیبەند کردبوویە قۆڵی"[٦٨].

لەڕاستیدا ئەمە وێنەیەکی کارای سەرۆکێکی شۆڕشگێڕی کورد بوو بە گیان و خولیای ئەو دەمەوە لە کوردستاندا. ئەو بەڵگە و دۆکۆمێنتانە شێخ بەشەخسی هەڵیگرتبوون و بەوانە داواکاری و داکۆکیی خۆی پێشکەش دەکرد، کە بێگومان هەڵبژاردەیەکی باش بوون. بەهەرحاڵ، ئەمە دوان لەو فاکتەرە زۆرانە دەنوێنێ کە نەك هەرکاریگەرییان لە سەر شێخ هەبوو بەڵکو لە سەر ژمارەیەکی بێپایانی پیاوانی نەوەی ئەو هەبوو. ئێمە دەبێ بۆ ئەم هێزانە بگەڕێینەوە ئەگەر بمانەوێ لە پیاوێك تێبگەین کەوا بەم تۆنە دۆغری و راستەقینەیە دەدوا لەگەڵ یەکێك لە نوێنەرە سەرەکییەکانی ئیمپراتۆرییەتێك کەوا بەگژیدا چووە و بەرەنگاری بووەتەوە ئەگەرچی سەرکەوتنیشی بەدەست نەهێنابێت.

هەڵسوکەوتی شێخ مەحموود بوو بە جێی باس و لێکۆڵینەوە، بەڵام تەنها لەو کاتەدا کە دژ بە کاروباری شێواوی حکوومەت دەخرایەڕوو لە میزۆپۆتامیای داگیرکراودا لەلایەن بەریتانیاوە. تێکەڵ و پێکەڵی ئایدیای نوێ و نامۆ، داواکاریی دژبەیەکی گرووپە ناحەزەکان و ڕکەبەرە ئایدیۆلۆجییەکان، فروفێڵ و ناپاکیی تەوژمە سیاسییەکان. واتەوات و دوودڵی و گومانی مێشك و دڵی زۆرێك لە پیاوان، بەیان و جاڕنامەی جۆراوجۆری هاوپەیمانان و جەنگ .. چەشنی بەیاننامەی ئەنگلۆ - فەرەنسیی ٨ی نۆڤەمبەری ١٩١٨ و چواردە بەندەکەی سەرۆك ویڵسن، بەتایبەتی بەندی دوانزە لەبارەی چارەی خۆنووسینی گەلانی غەیرە تورکی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆرییەتی عوسمانی[٦٩]. ئاژاوەگێڕیی تورك بە تۆنی پان ئیسلامیی مەیلدار بەلای کورددا[٧٠]، پرۆپاگەندەی شەریفی مەککە، بە شێوەیەکی سەرەکی پان عەرەب و ناوچە عەرەبی زمانەکان، چالاکییەکانی نەتەوە پەروەرانی کورد لە سەرچاوەی جیاوازە لە بەرگی جۆراجۆرەوە[٧١]. هەڵچوونی شۆڕشی کۆمۆنیستی و تەشەنەکردنی لە ناوچەکەدا لە پاش شۆڕشی رووسیا. هەموو ئەمانە تەنها جەختکردن بوو لە سەر هیوا و ئاوات و مەترسی ئەو ساتەوەختە و زیادبوونی پەشۆکاوی و شپرزەیی و لە ناوەڕاستی هەموو ئەمانەدا بەریتانییەکان چەواشە بووبوون و نیاز و مەبەستی نەزانراویان گومانی لێئاڵابوو[٧٢]. پاشان واتەوات و راپۆرتی دژ بەیەك دەهاتن و دەچوون. لە هەموو لایەک قسە و باسی دەستباڵایی ئەرمەن[٧٣]، زاڵبوونی عەرەب[٧٤]، بووژانەوەی هێزی سەربازیی تورك[٧٥]، فەرەنسا ویلایەتی مووسڵ بۆ خۆی دەبات[٧٦] و بەریتانیا لەوەدایە میزۆپۆتامیا چۆڵ بکات و هەر هەموو ئەمانەش زەمینە و بنەمای خۆی هەبوو.

لە باکووردا، پاشەڕۆژی ویلایەتی مووسڵ هێشتا هەر لە گوماندا بوو، تورك کردبووی بە هەرا و هوریا و هەڕەشەکردنی گێڕانەوەی بۆ خۆیان. زۆر لە ناوچە شاخاوی و دوورەدەستەکانی ویلایەتەکە یان دەسەڵاتێکی

کزی بەریتانییەکانی بەسەرەوەبوو یان کەس دەستی پێنەدەگەیشت و تورك بۆیدەچوو. لە ناوچە عەرەبنشینەکان لە باشوور دۆخەکە تارادەیەك هەر گرژبوو[٧٧] و سیاسەتی بەریتانیا ئەزموونگەری و کاتی بوو[٧٨].

بۆ کەسانی وەك شێخ مەحموود کە زۆری لەپێشەوە مابوو، ئەوەی کە سکاڵا و گومان بوو ئێستا وەك ئەگەرێکی جیاکار دەرکەوتووە. ئا لەم کاتەدابوو کەوا شێخ بڕیاریدا پەیوەندیی لەگەڵ تورك دامەزرێنێ و هەر زوو نووسراوی نارد بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ سەنتەری هەرا و ئاژاوەی تورك لە شرناخ و ناو هۆزی گۆیانی یاخی[٧٩]. لێرەدا دەبێ ئیشارەت بەوە بکرێ کەوا کەسێك لە پێگەی شێخ مەحموودا بێت پێویستە دوورتر بڕوانێت لە هاوکارە بەریتانییەکان. لەبەرەی شێخدا هەندێ شتی جیددی حیسابی بۆ نەکرابوو و شیرازەی تێکچوو بە هۆی خولیا و پەلکوتانی لەسنوور بەدەری و گەوجیی راوێژکارانیەوە. ئەو ئامۆژگاریی راوێژکارە بەریتانییەکانی پشتگوێخست و گاڵتەی بە خواست و ئیرادەیان دەکرد و بەگشتی هەڵوێستێکی رەقی وەرگرت. پیاوێکی سەرچڵی توندڕەوی لەرووی سیاسییەوە وشك و بەئاشکرا حیسابی بۆ دەرەنجامی ململانێ و پێکدادان نەدەکرد لەگەڵ هێزێکی گەورەدا. ئەو پیاوانەی کە لە دەوری بوون لەبری ئەوەی ئامۆژگاریی بکەن و هەڵچوون و تووڕەیی خاوبکەنەوە، تەنها هانیاندەدا بۆ پەرگری لە بەدیهێنانی ئامانجەکانیدا. کارێکی مەحاڵ نەبوو کەوا شێخ دەیتوانی سەرکەوتن بەدەستبێنێ لە ئەنجامدانی زۆرێك لە نیاز و مەبەستەکانی ئەگەر نەرمی و زمانخۆشیی بەکاربهێنایە. بەریتانییەکان زۆر بێزار و خەمناك بوون لە سەر ئەو کێشە و سەرئێشانە و زۆر لەوە ژیرتر بوون کە دۆستێکی بەنرخیان لەدەستبچێت. ئەوان تووشی کێشە و گرفتی زۆر بوون لە میزۆپۆتامیادا و لە سەرانسەری جیهاندا کەوا هەرگیز ئارەزووی ئەوەیان نەبووە بەدوای هیچ شتێکدا بگەڕێن لە چارەسەری ئاشتیانە بەولاوە هەر کاتێ گونجابێت.

- کەمکردنەوەی دەسەڵاتی شێخ لەلایەن بەریتانیاوە:

ئێستا بەریتانییەکان قەناعەتیان هێناوە کەوا چیتر ناتوانن بڕوا بە شێخ مەحموود بکەن و تا ئیجرائاتی توند نەکەن بۆ تەگەرە خستنەڕێی دەسەڵاتەکەی ئەوە تەواوی پێگە و شوێنیان لە کوردستاندا بەردەوام هەڕەشەی سەختی لە سەرە. ویڵسن ئەوە ڕووندەکاتەوە و دەڵێ: "ئێستا وا ڕوونبووەتەوە کە ناتوانین بە ئاقڵانە و بە ڕێکی و چالاکانە پشتی شێخ مەحموود بگرین بۆ ئەوەی دەسەڵاتی بشکێ بەسەر خێڵەکاندا، چونکە بەشێوەیەکی گشتی لە سەر ئەوە ڕێکەوتووین کەوا پێویستە بە جۆرێك سیاسەتمان لە باشووری کوردستاندا بگونجێنین و شێوازێکی بەڕێوەبردنی وا بخەملێنین هاوشێوە بێت لەگەڵ شوێنەکانی تری عێراقدا"[٨٠].

لە سەرەتای مارتی ١٩١٩دا ویڵسنی جێگری کۆمیسیاری مەدەنی کۆنفرانسێکی لە بەغدا بەست بەمەبەستی گفتوگۆ کردن لە سەر دوا پەرەسەندن و پێشهاتەکانی کوردستانی باشوور. ژمارەیەك خەڵکی شارەزا چوونە کۆنفرانسەکە، لەوانە سۆن، نۆئێل، لیچمان و ئەی. ئێل. گۆردن ووکەر. لە پاش مشتومڕێکی زۆر لە سەر شێخ مەحموود و تەواوی دۆخەکە لە کوردستانی باشووردا هەموو کۆك بوون لە سەر ئەوەی کەوا "دەبێت دەسەڵاتی شێخ مەحموود وردە وردە کەمبکرێتەوە، بەڵام ئەگەر بکرێت بەشێوەیەك بێت کە خۆبپارێزین لە بەرپابونی ناکۆکیی گەورە"[٨١]. لێرەدا گەیشتنە دوو بڕیاری بایەخدار، یەکەم: دەبێ سۆن جێگەی نۆئێل بگرێتەوە وەك ئەفسەری سیاسی لە سلێمانی و دووەم ژمارەیەك لەو خێڵ و ناوچانەی تائێستا لەژێر ڕکێفی شێخدان دەبێ ڕێگەیان بدرێت جیابنەوە و لێیبکشێنەوە[٨٢]. دامەزراندنی سۆن بەڵگەیەکی ڕوون بوو کەوا بەریتانییەکان نیازیانە بەتوندی مامەڵە لەگەڵ شێخدا بکەن و بەش بەحاڵی سۆن ناسرابوو بەوەی کە توند و ناحەزە لەگەڵ بنەماڵەی بەرزنجەدا بەگشتی و شێخ مەحمووديش بەتايبەتی.ئەمەش ئەو هەستە دەگەیەنێت کەوا هەرگیز ناتوانێت ئەم کارە بشارێتەوە، وەك پێشتر باسی لێوەکرا[٨٣].

هەنگاوی بەپەلە نرا بۆ جێبەجێکردنی ئەو بڕیارانەی لە کۆنفرانسەکەدا وەرگیرابوون. سۆن سەفەری کرد بۆ سلێمانی و لە ڕێگەیدا بەرەو ئەو شارە لە کفری و کەرکووک لایدا، بەنیازی کارکردن لەو پرۆسەیەدا کەوا بە زووترین کات جێبەجێی دەکات و ئەویش داماڵینی ناوچە و هۆزی جۆراوجۆر لە ژێر دەسەڵاتی شێخ[٨٤].

هۆزی جاف، کە هەواری زستانەیان لە ناوچەی کفری بوو، واباس بوو کۆکن لە سەر ئەوەی لە شێخ مەحموود جیاببنەوە و ڕاستەوخۆ بخرێنە ژێر دەسەڵاتی بەریتانیاوە[٨٥]. کابتن جی. ئێم. لی کەوا کرابوو بە یاریدەدەری ئەفسەری سیاسیی بەرپرسی کاروباری جاف لە هەڵەبجەدا، لە ناوەڕاستی مارتدا گەیشتە ناوچەی کفری و بۆ ماوەی چەند ڕۆژێك خۆی خەریك کرد. لەو ماوەیەدا یارمەتی مانگانەی بە سەرۆك تیرەکانی جاف دەدا، لەوانەی کە نەیانویستبوو لە شێخ مەحموودی وەربگرن و ئەم بڕە پارەیەشی لە سەرجەمی کۆی یارمەتییەکەی شێخ مەحموود بڕی. بێگومان ئەم کارە لای جافەکان ئەوەی بەجێهێشت کەوا بەریتانیا هەڵوێستی گۆڕیوە لەبەرانبەر سەرۆکی کورددا و ئێستا سیاسەتێکی نوێ جێی گرتووەتەوە[٨٦]. لە مارتی ١٩١٩دا ناوچەکانی کەرکووک و کفری لە کۆنفدراڵییەتی باشووری کوردستانی شێخ مەحموود دابڕا و بەشێکی نوێیان پێکهێنا[٨٧]. قەزای هەڵەبجەش کە بەشێك بوو لە ناوچەی سلێمانیی ئێستا خرایە ژێر کۆنترۆڵی ڕاستەوخۆی بەریتانییەکان.

ئێستا بۆ هەموو لایەك ڕوونبووەوە کەوا شێخ متمانەی بەریتانییەکانی لەدەستداوە و بەو پێیە ئەو یارمەتی و پاڵپشتە ماددی و مەعنەوییەش لەدەستدەدات کە بۆیان دابینکردبوو. ئەو پیاوەی کە ماوەیەك لەمەوپێش جاڕی سەرۆکی کوردستانی باشووری بۆدرا و هەموو کوردی دڵسۆز دایانە پاڵی، وا ئێستا بە ساختەچییەکی فێڵباز لەقەڵەم دەدرێت و دەبێت هەموو کەسی لێبتەکێتەوە.

ئەم پەرەسەندن و پێشهاتە بەقووڵی کاری کردە سەر کوردەکانی باشوور. رکابەر و ناحەزەکانی گومان و دوودڵییەکی زۆریان لە رۆڵی شێخ دەربڕی وەك سەرۆك و دەمڕاستی باشووری کوردستان و قۆرخکردنی دەسەڵاتی ئەویان بەناچاری قبووڵ کرد. ئەم کەسانە ئێستا خۆشحاڵن بەوەی کەوا گلۆڵەی شێخ کەوتووەتە لێژی وەك پاکانەیەك بۆ هەڵوێستی ناچاریی پێشوویان لەئاستیدا. بەهەرحاڵ، لە چاوی مورید و شوێنکەوتووانیەوە و ئەو ژمارە زۆرەی خزمەکانیەوە کەوا شێخ پیاوێکی زوڵم لێکراوە و ئێستا لە هەمووکات زیاتر شیاوی بەزەیی و دڵسۆزییە.

قرتاندنی دەسەڵاتی شێخ بە ئاشکرا جێبەجێ کرا بێ هیچ رووداوێکی بەرهەڵستکاری. ئەو واقیعەی کەوا دوژمنەکانی بەخۆشییەوە لێیان دەڕوانی و شێخ و دەستە و تاقمیشی لێی بێدەنگ بوون و بەرهەڵستییان نەکرد، وای لە سۆن کرد کە راپۆرتێکی پێشوەخت بدات لە سەر کاریگەریی ئەم حاڵەتە لە سلێمانی و دێهاتی دەوروبەری. بەپێی قسەی ئەو، کاریگەریی شێخ مەحموود بەخێرایی وا دابەزیوە لە بەرقەراربوونی یاسا و نیزامدا خەڵکی شار و عەشایرەکان بارودۆخی نوێیان پێباشە و پێشوازی لێدەکەن [٨٨].

بۆ بەدبەختی، ئارامیی بارۆدۆخەکە ساختە بوو و گەشبینییەکە لەجێی خۆیدا نەبوو. شێخ چەند بە تاڵی کەمکردنەوەی دەسەڵاتەکەی وەرگرت چەند بەتوندی لێیان دێتەدەست هەر زوو دەرکەوت. لەڕاستیدا نەدەکرا و رێی تێنەدەچوو کە چاوەڕێی پیاوێك بکەیت لە سروشت و کەسایەتیی شێخ مەحموودا بێت هەروا بەئاسانی لێگەڕێت دەسەڵاتی لەدەست بدات و بێدەنگیی لێبکات و ئابڕووی بچێت بێئەوەی خەبات و ململانێ بکات. لە راپۆرتێکی فەرمیدا کە ساڵێك پاش ئەو رووداوانە نووسرابوو، سۆن بەتوندی کار و رەفتاری شێخ تۆمەتبار دەکات لەو کاتەدا. بەگوێرەی قسەکانی ئەم شێخ کۆسپی بۆ بەڕێوەبردنی رێك و راست درووست دەکرد

و بە هەموو شێوەیەکی خراپ هەوڵی سووککردنی حکوومەتی بەریتانیا و کاربەدەستانی دەدا و تاقمێك شەڕخواز و داخ لەدڵی لەدەوری خۆی کۆکردبووەوە و کەوتبووە پلاندانان بۆ ئەوەی تۆڵەی خۆی لە حکوومەتی بەریتانیا بکاتەوە[٨٩]. ئا بەم رق و تووڕەییەوە بوو کە بەریتانیا بەرەنگاری دەسەڵاتی بووەوە.

یاخیبوون و شکستی شێخ مەحموود

- گرتنی سلێمانی لەلایەن هێزەکانی شێخەوە:

لەکاتێکدا کە بەریتانییەکان بەجیددی بیریان لەوە دەکردەوە بگەنە رێککەوتنێك لەگەڵ شێخ مەحموودا[٩٠]، کەچی ئەو کوتوپڕ کەوتە هێرش و پەلاماردانێکی نائومێدانە بۆ گێڕانەوەی شکۆ و دەسەڵاتەکەی[٩١]. هێزێکی خێڵەکی کە بەزۆری لە هۆزەکانی هەورامی و مەریوانی لەودیوی سنوورەوە لە ئێران پێکهاتبوو بە سەرکردایەتیی مەحموود خانی دزلی[٩٢]، بەڵام لەژێر فەرمانی شێخ مەحموودا لە بەیانیی زووی ٢٣ی مایسی ١٩١٩ هاتە قەراخ سلێمانی و بێ گرفتێکی ئەوتۆ توانی ئەو هێزەی لێڤی بشکێنێت کە بۆ بەرەنگاربوونەوەیان نێردرابوو. مورید و شوێنکەوتووانی تری شێخ مەحموود لە سلێمانی و ناوچەکانی دەوروبەری دایانە پاڵ ئەم هێزە و شاریان گرت. مێجەر گرینهاوس Greenhouse، کە لەجێی مێجەر سۆن بەرپرس بوو لەگەڵ ژمارەیەك ئەفسەری تری بەریتانیدا بەدیل گیران[٩٣].

شێخ مەحموود وەك فەرمانڕەوای هەموو کوردستان جاڕی لەخۆی دا و خەزێنەی گرت[٩٤] و ئاڵای خۆی هەڵکرد[٩٥] و کاربەدەستانی تایبەتی خۆی دامەزراند[٩٦]. خەتی تەلگراف بۆ کەرکووک پچڕا و رێگەیان لە پەیامنێرانی گرینهاوس بڕی و پۆستەکانیان پێگرتن[٩٧]. یەکەم هەواڵی ئەم رووداوانەی سلێمانی لە رێگەی لییەوە Lee کە یاریدەدەری ئەفسەری سیاسی بوو لە هەڵەبجە، گەیشتە جیهانی دەرەوە[٩٨]. لی خۆی لە هەڵەبجە هەڵاتبوو و لە خانەقین خۆی حەشاردابوو پاش ئەوەی هەوڵی گرتنی درابوو[٩٩]. هەر دوابەدوای هەرا و راپەڕینەکەی، پیاوەکانی شێخ کاروانێکی حکوومەتیان رووتکردەوە کە لە کفرییەوە بەرەو سلێمانی دەهات. دەسکەوتەکان، کە پارە و تفەنگ و ئەسپ بوون سامانێکی گرنگ بوو بۆ ئەو سەرچاوە کەمەی شێخ[١٠٠]. راستییەکەی ئەمە سەرەتایەکی مژدەبەخش بوو و شێخ بەخێرایی چەندین سەرکەوتنی بەرچاوی بەدەستهێنا.

- بەزینی بەریتانیا لە ملەی تاسلوجە:

بەریتانییەکان، پاش ئەوەی بە پێشهات و بارودۆخەکەیان زانی، بڕیاری ئیجرائاتی پێچەوانەیان وەرگرت و وەك هەنگاوێکی ڕێخۆشکەر ئەو ئەفسەرەی فەرماندەیی سەربازخانەی کەرکووکی دەرکرد راسپێردرا هێزێك بنێرێتە چەمچەماڵ لە سەر ڕێگای سەرەکیی کەرکووک - سلێمانی. هەرچەندە فەرمان و راسپاردەکان روونبوون کە نابێ لەو شوێنە بەولاوە بڕۆن، بەڵام ئەفسەرە فەرماندەکە بایەخێکی بۆ کارامەیی شەڕکردنی کوردەکان و هەڵەت و سەختیی ناوچەکە دانەنا و حیسابی بۆ فەرمانی سەرووی خۆی نەکردبوو لەبەر ئەوە فەرمانی دەرکرد بۆ هێزێکی بچووك کە لە هێزی سوارە و لێڤی و چەند ئۆتۆمبیلێکی زرێپۆش و رەشاشی لویسی سەر ئۆتۆمبێلی فۆرد پێکهاتبوو تا دەربەندی تاسلووجە پێشڕەویی بکات کە دوانزە میل لە سلێمانییەوە دووربوو. هێزەکە دووچاری تێکشکان و پاشەکشە بووەوە و کورد تا دووریی بیست و پێنج میل ڕاویاننا و بەجارێ شپرزەیان کرد. هێزەکە زیانێکی قورسی لێکەوت و چوار ئۆتۆمبیلی زرێپۆش و نۆزدە ئۆتۆمبیلی بارهەڵگری فۆردی لەدەستدا[١٠١].

سەرکەوتنی شێخ کاریگەرییەکی خێرا و کارەبا ئاسای دروستکرد لە سەرتاپای کوردستانی باشووردا. ویڵسن، لەم بارەیەوە دەڵێ: "ئەم رووداوە دڵتەزێنە، ئەو بڕوایەی لای دانیشتووانی کوردستانی باشوور چەسپاند کەوا جارێکیتر ئێمە توانای کۆنترۆڵکردنی بارودۆخەکەمان نابێت. شۆڕش و یاخیبوون لە هەرێمەکانی ئێراندا بەرپابووە و گەلێ لە تیرە و هۆزەکان دژ بە حکوومەتی ئێران هەڵسان و بانگەشەی ئەوەیان دەکرد کە جەنگاوەر و پارتیزانی شێخ مەحموودن لەپێناوی کوردستانێکی سەرفراز و یەکگرتوودا"[١٠٢].

- شکستخواردنی شێخ مەحموود لە دەربەندی بازیان:

بەریتانییەکان تەواو درکیان بە مەترسیی بارودۆخەکە کردبوو. وا ئێستا هەموو باشووری کوردستان زانیوێتی کەوا شێخ بەریتانییەکانی لە سلێمانیدا بەزاندووە و لە دەربەندی تاسلووجەشدا بەسەریاندا زاڵبووە و راویناون. ئەوان لەوە تێگەیشتن کەوا مانەوەیان لە بەشێکی بایەخداری ناوچە داگیرکراوەکاندا بەجیددیی هەڕەشەی لە سەرە و هەستیانکرد کەوا ئەگەر ئیجرائاتی کاریگەر و بەپەلە نەکەن بۆ لەکۆلکردنەوەی شێخ رەنگە سەرکەوتن بەدەستبێنێت لە راپەڕینی تەواوی وڵاتەکە لەدژیان و ویڵسن لێرەدا درێژە بە قسەکانی پێشووی دەدا و دەڵێ: "فەرماندەی گشتی لەوە گەیشتووە کە دەبێ زۆر بەخێرایی ئەم هەستە لای بەریتانییەکان بڕەوێتەوە"[١٠٣]. ئەرکی پێکهێنان و فەرماندەیی هێزێکی لووتشکێن دژ بە شێخ مەحموود بە مێجەر جەنەراڵ سێر تیۆدۆر فرەیزەر سپێردرا، کە فەرماندەی تیپی هەژدە بوو لە مووسڵ. ئەو هێزە لە کەرکووک کەوتە خۆئامادەکردن و بریتی بوو لە دوو لیوای پیادە بە پاڵپشتی هێزی سوارە و زرێپۆش و یەکەی هێزی ئاسمانی. رەتڵێکی تریش دەبوو لە خانەقینەوە پێشڕەوی بکات بۆ سلێمانی[١٠٤].

هێزەکەی جەنەراڵ فرەیزەر لە ١٥ی حوزێرانی ١٩١٩دا گەیشتە چەمچەماڵ و لە ١٧ی ئەو مانگەدا تەواوی هێزەکە پێشڕەویی کرد بۆ گوندی تەکیەی کاك ئەحمەد، کە نزیکەی سێ میلێك لە دەربەندی بازیانەوە دوور بوو[١٠٥]. لە بەرەبەیانی ١٨ی حوزێراندا هێزەکانی پیادە بە بەرزاییە تووشەکانی ئەمبەر و ئەوبەری دەربەندەکەی بازیاندا هەڵکشان و هێزەکانی تریش دەربەندەکەیان بە چەکی قورس کوتا[١٠٦]. هەر کە هێزەکانی شێخ هێرشیان هێنا بۆ بەرگری کردن لە دەربەندەکە دژ بە هێزە سەرەکییەکەی ئینگلیز کە شەپۆل شەپۆل دەڕژانە دەربەندە تەنگەکەوە، لەم کاتەدا بەخۆیان زانی لە هەموو لایەکەوە گەمارۆ دراون. ئەو هێزانەی

زووتر بە ڕووی رۆژئاوای شاخەکەدا هەڵگەڕابوون وا ئێستا بە ڕووکاری ئەمدیودا بەرەوخوار دەبنەوە. فرەی نەخایاند هێزەکانی شێخ لە هەر چوارلاوە ئابڵووقەدران و تێکشکان و شێخ بەتەواوەتی شکستی خوارد و بەزی و چل و هەشت کەس لە پیاوەکانی کوژران و زیاد لە سەد کەسیان بەدیل گیران و ئەوانی تریشیان پەرت و بڵاوبوونەوە و هەڵاتن[١٠٧].

بەم رەنگە لە حوزێرانی ١٩١٩دا شەڕی دەربەندی بازیان کۆتایی هات، کە یەکێك بوو لە چەندین شەڕ لەم شوێنە ستراتیژییەدا[١٠٨]. بەم جۆرە لە مێژووی ئیمپراتۆرییەتی بەریتانیادا رووداوێکی وا کە شۆڕشی شێخ مەحموودە بەرپابوو و رێ و شوێنێکی بایەخداری وەرگرت لە مێژووی نەتەوەیی کورددا. راستییەکەی رەنگە ئەمە هەندێ کاریگەریی بەجێهێشتبێت لە سەر رەفتاری هۆزەکانی دەلۆ و زەنگنە و داودە و خێڵە کوردەکانی تری باشووری کەرکووک، کە ساڵێك دواتر و لە دەمی یاخیبوونە چەکدارییە ترسناکەکەی ناوچە عەرەبی زمانەکانی میزۆپۆتامیادا دژ بە دەسەڵاتەکانی داگیرکەر راپەڕین و تەقینەوە[١٠٩].

لە پاش شەڕی دەربەندی بازیان، ئینگلیزەکان چەند سەعاتێك بە دڵەڕاوکێوە بەدوای شێخ مەحموودا دەگەڕان، کە دواتر بە برینداریيەکی سەختەوە دۆزیيانەوە. بەپێی گێڕانەوەی ئەدمۆنز، کە وەك ئەفسەرێکی سیاسی هاورێیەتی هێزەکەی فرەیزەری کردبوو و دەڵێ "مەسەلەیەکی زۆر گرنگ بوو کەوا پێویستە نەمرێت پێش ئەوەی لەلایەن کەسایەتییەکی کوردەوە دەستنیشان بکرێت و نەهێڵن هەڵبێت چونکە هەر دیارنەمانێکی ئەفسانە و موعجیزە ئامێز دواتر کێشە و گرفتی لەڕادەبەدەری بۆ درووست دەکردین"[١١٠].

مەسەلەیەکی تر کە لەم کاتەدا خولیای بەریتانییەکان بوو، ئەویش چارەنووسی ئەفسەرە دیلەکان بوو لە سلێمانی[١١١]. هەرچەندە ئەوە زانرابوو کەوا زیانیان پێنەگەیشتووە بەڵام ترسی ئەوە هەبوو کە بکوژرێن

پاش ئەوەی هەواڵی بەزینی شێخ لە سلێمانیدا ئاشکرابوو[١١٢]. بەم پێیە فەرمان بە هێزێکی سوارەی بچووك درا دەسبەجێ بڕۆن بۆ سلێمانی. هێزەکە ئەرکی خۆی بە سەرکەوتوویی بەجێهێنا و گەیشتە سلێمانی پێش ئەوەی دەنگوباسی کارەساتەکەی بازیان بگاتە ناو خەڵکی شار. پاشان دیلەکان ئازادکران و شاریش داگیرکرایەوە[١١٣].

- تاوانبار کردن و حوکمدانی شێخ مەحموود:

برینەکەی شێخ مەحموود زوو چاکبووەوە و درا بە دادگایەکی سەربازی، کە تێیدا تاوانبارکرا و حوکمی سێدارەی بۆ دەرچوو. بەڵام فەرماندەی گشتیی بەریتانی سێر جۆرج ماکمون Sir George MacMunn حوکمەکەی بۆ گۆڕییە بەندکردنی هەتاهەتایی و پاشان جارێکیتر بەر بەزەیی کەوت و ئەم حوکمەشی گۆڕا بە دوورخستنەوە بۆ هیندستان لە ساڵی ١٩٢١دا[١١٤]. ویڵسن لە ساڵی ١٩٦٣دا دەنووسێت کەوا هەرچەندە لەو کاتەدا لەو هۆیانە تێدەگەیشت کە پاڵیناوە بە فەرماندەی گشتییەوە ئەم هەڵوێستی بەزەییە وەربگرێت، بەڵام ئەم، واتە ویڵسن، لە سەر بنەمایەکی پراکتیکی بەرهەڵستیی ئەو بڕیارەی کردووە، چونکە لەوە ترساوە کە تا شێخ مەحموود لەژیاندابێت هیچ هیوایەکی راستەقینە بە ئاسایش و ئارامی نابێت لە ناوچەی سلێمانیدا[١١٥]. چەند ساڵێك دواتر سێر جۆرج ماکمون ئەو باروزرووفی سووککردنی سزا و بەزەییە بەم جۆرە لێکدەداتەوە: "شێخ مەحموود وەك دیلێك لە دەربەندی بازیانەوە هێنرا و من دامە دادگا و حوکمی سێدارەدانی بۆ دەرچوو. من دەمزانی ئەم کابرایە زۆڵ و شەیتانە و خەڵك دەیانویست هەڵیبواسم، بەڵام وایبۆدەچووم کەوا کردەوەیەکی ئاوها ڕەوا نیە. بەگشتی دواکەوتنی سەقامگیرکردنی پاشەڕۆژی عێراق هێندە کارێکی گەورەبوو کە هەموو کەسێکی تووشی چەواشە و سەرەگێژە دەکرد. شێخ مەحموود قەرزاری دڵسۆزییەکی کاتی بوو بۆ بەریتانیا، چوونکە کاتێ کە کوودەتاکەی ئەنجامدا ئەو چوار پێنج ئەفسەرە

ئینگلیزەی نەکوشت کەوا کەوتبوونە دەستی و من وایبۆدەچووم کەوا کوشتنی گەمەیەکی دادپەروەرانە نەبوو بۆ بەریتانیا "[116].

ئیجرائاتەکان، وەك رووداوە یەك لە دوای یەکەکان سەلماندیان، شکستیانهێنا لە بەدیهێنانی هەر ئەنجامێکی جێگیردا. سەرەڕای ئاماژەی تایبەتی چاکبوونێکی رووکەش، بەڵام دۆخەکە هەر بە مۆلەقی مایەوە وەك پێشتر. تەنانەت دوو ساڵیش دوای ئەم رووداوانە، ئاسایس و ئارامی کە ئامانجی سەرەکیی ئینگلیز بوو لە باشووری کوردستاندا، پێدەچوو هەر لەئارادا نەبێت. بەریتانییەکان، بە نائومێدییەکی ئاشکراوە پەنایان دەبردە بەر چارەسەری چاوەڕوان نەکراو. ئەوان شێخ مەحموودیان بەخشی و هێنایانەوە بۆ سلێمانی و جارێکیتر کردیانەوە بە حوکمدار، بۆ ئەوەی چەند مانگێك دواتر خەبات و ململانێکە دەست پێبکاتەوە. چیرۆکی ئەم تاقیکردنەوە بێهوودەیە لە بەشی یازدەی ئەم باسەدا دێت (مەبەست کتێبەکەی د. وەدیع جوەیدە خۆیەتی بەناوی " The Kurdish National Movement " بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد).

لەهەمان کاتدا پێویستە هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی شۆڕشی یەکەمجاری شێخ هەڵبسەنگێندرێن، کەوا گەیاندیە ئەو شکست و بەزینە لە دەربەندی بازیاندا.

هۆکارەکانی شکستهێنانی شۆڕشەکەی شێخ

ڕێکخستنی لاواز و سەرچاوە و دەرامەتی ناتەواو رەنگە بەرپرسی سەرەکی سەرنەکەوتنی شۆڕشەکە بووبێتن. بەپێی سەرچاوەیەك نامە و نووسراوی دەست بەسەر گیراو ژمارەیەك هۆکار و راستیی بایەخی تایبەتی سەربازی روونەدەکاتەوە. یەکەم تەواوی هێزەکەی شێخ مەحموود لە تاقە یەك بەتالیۆن پێکهاتبوو بە چوار لقەوە. لە هەمان کاتدا توانای جموجووڵی ئەم هێزە سنووردار بوو بە هۆی نەبوونی هێزێکی سوارەی تۆکمەوە[١١٧].

دووەم، بە ماوەیەکی کەم پاش هەڵگیرسانی شۆڕشەکە، شێخ مەحموود نەیتوانی پارەی مووچەی هێزی لێڤی دابین بکات و نارەزاییەکی بەرچاوی هێنایە ئاراوە و خۆدزینەوەیەکی زۆری لێکەوتەوە لە خزمەتی سەربازی[١١٨].

سێهەم جبەخانەی چەك و فیشەك کێشەیەکی جیددی و گەورە بوو، وەك لە فەرمانێکی دەست بەسەرداگیراودا دەردەکەوێت سەبارەت بە قەدەغەکردنی سەرفکردنی تەنانەت تاقە یەك فیشەکیش بێ رەزامەندیی پێشتر و بەپێچەوانەوە ئەوکەسە سزای توند و سەخت بدرێت. بەپێی ئەم فەرمانە، هەموو جۆرە تەقەکردنێك بە توندی قەدەغەیە تاوەکو رەشاشەکان دەستڕێژ نەکەن[١١٩]. خاڵی چوارەمیش، لە سەرچاوەی پێشوودا باسی لێوە نەکراوە بەڵام بەزمنیی ئاماژەی پێکراوە، مەسەلەی ورە بوو[١٢٠]. ئەگەرچی شێخ و ژمارەیەك لە شوێنکەوتووانی بە ئازایەتی و ورەیەکی بەرزەوە شەڕیان دەکرد، بەڵام جێی گومانە تەواوی هێزەکەی لە هەمان رۆحییەتدا بووبێتن. راستییەکەی ئەو لێڤیانەی کە بە رێکی مووچەیان نەدەدرایە و لە سەر دەستی بەریتانییەکاندا مەشقیان کردبوو وەك باسدەکرا لە شەڕەکەدا تفەنگەکانیان پشکنرا بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کەوا شەڕیان نەکردووە و تەقە لە تفەنگیانەوە نەکراوە[١٢١].

هێز و پێکهاتەی چەکدارەکانی شێخ متمانەیەکی بەجێیان دەگەیاند و بەڵگەی توانا و میللەت پەروەریی ئەوەیان دەنواند لەو دەمەی شۆڕشەکەدا. بێجگە لە مورید و شوێنکەوتووانی لە ناو سلێمانی و دەوروبەریدا[١٢٢] و خزمە زۆرەکانی لە بنەماڵەی بەرزنجە و دۆست و شناسیان[١٢٣]، ژمارەیەکی زۆری خەڵکی تیرە و هۆزەکانیشی لەگەڵ بوو[١٢٤]. لەوانە هەورامانی بە سەرکردایەتیی مەحموود خانی دزلی[١٢٥]، مەریوانی[١٢٦] بە سەرکردایەتیی مەحموود خانی کانی سانان[١٢٧]، هەمەوەند بە سەرکردایەتیی کەریمی فەتاح بەگ[١٢٨]. تیرەی مکایەلیی جاف[١٢٩]، جەباری بە سەرۆکایەتیی سەید محەمەدی جەباری[١٣٠]. شێخ بزێنی بە سەرۆکایەتیی فارس ئاغای سەرۆکیان[١٣١]، بەشێك لە سمایل عوزێری[١٣٢]، تاقمێك لە شوان بە سەرۆکایەتیی عەزەی شەریف جەلال[١٣٣] و دەستە و تاقمی بچوکتر وەك موریدانی شێخ عەبدوڵای عەسکەر لە ناوچەی قەڵاسێوکە (ئاغجلەر)[١٣٤].

سەرەڕای ئەم هەموو ناوە شکۆدارانەی عەشایەر، ئەو یارمەتی و پشتگیرییەی لە شێخ دەکرا لاواز و بێسوود بوو، چونکە ژمارەی ئەو کەسانەی بە یەکدڵی لە بەرەی ئەمدا بوون هەرگیز لە چەند سەد کەسێك تێپەڕی نەکرد، دەنا هەموو ئەوانیتر هەندێکی لێبەدەر، وادیارە دڵسۆزییان جێی متمانە نەبوو و پشتگیرییان هەروا بەڕێکەوت و گۆترەکاری و کورتخایەن بوو. دڵسۆزە کەمەکانیش لە سەر بناغەی کۆمەڵگای خێڵەکی رێکخرابوون و نەیاندەتوانی دژ بە سوپای گەورە و توندوتۆڵ بوەستنەوە. خەڵکی خێڵەکی کورد بە هۆی ناکۆکیی ناوخۆ و ناحەزیی نێوان هۆزەکانیان بە کەمی دەتوانن بەرەیەکی یەکگرتوو پێکبێنن لە بەرانبەر دوژمنی هاوبەشیاندا. وەك راستییەك چەمکی دوژمنی هاوبەش بۆ تێکڕا خەڵکی خێڵەکی تێرمێکی دژوارە و لەم رووەوە دوژمن واتە دوژمنەکەی و دوژمنی خێڵەکەی و ئەم بارە بەتەواوی پێچەوانەی ئەقڵ

و ژێربێژیی خێڵه‌کییه که خۆی له‌م په‌نده باوه‌دا ده‌بینێته‌وه "دوژمنی دوژمنه‌که‌م دۆستمه".

هه‌ڵبه‌ت کاتی زۆر ده‌وێ بۆ کورد له ته‌واوی ناوچه‌که‌یاندا که جیاوازییان بخه‌نه لاوه و کینه و ناحه‌زییان به‌رانبه‌ر به یه‌کتر له بیربچێته‌وه بۆ ئه‌وه‌ی له‌دژی نه‌یاری ده‌ره‌کی یه‌کبگرن. ئێستا ئه‌و یه‌کگرتنه زیاتر ریزپه‌ڕه وه‌ك له‌وه‌ی نه‌ریتی چه‌سپاو بێت. له‌وه‌ش زیاتر ئه‌م یه‌کگرتن و هاوپه‌یمانێتیانه هه‌رگیز ئه‌وه‌نده به‌رده‌وام نه‌بوون تا بتوانن مه‌به‌ستی خۆیانی پێ به‌دیبێنن دژ به ده‌سه‌ڵاتی زاڵ و ناحه‌زی سته‌مکاریان. وه‌ك بینیمان، شێخ مه‌حموود داوای له کورده‌کانی باشوور کرد که‌وا شه‌ڕی به‌ریتانیا بکه‌ن به ناوی ناسیۆنالیزمی کورد و ئیسلامه‌وه. واته ئه‌مه خه‌باتی نه‌ته‌وه‌یی و جیهاد بوو. به‌هه‌رحاڵ، بۆ زۆرینه‌ی کورد ناسیۆنالیزم چه‌مکێکی تازه بوو و پێی ئاشنا نه‌بووبوون. هه‌ر له‌به‌ر ئه‌م هۆیه‌ش بوو شکستی هێنا و ئه‌نجامی خواستراوی به‌ده‌سته‌وه نه‌دا. به پێچه‌وانه‌وه تا ئه‌و ده‌مه جیهاد زۆر ئاشنا بوو به خه‌ڵکه‌که وه‌ك هۆکارێکی بێهیوایی. کورده‌کان پێشتر ئه‌زموونی له‌م جۆره‌یان له‌لایه‌ن که‌سێکه‌وه هه‌بوو که زۆر گه‌وره‌تر و به‌تواناتر بوو له شێخ مه‌حموود به‌ڵام شکستی هێناوه. بانگه‌شه کردن بۆ جیهاد له‌لایه‌ن سوڵتان یان خه‌لیفه‌وه پاشخانی ده‌ستدانه چه‌کی هه‌بوو و به زۆریی ئامرازی ده‌ستی ئیمپراتۆرییه‌تی عوسمانی و هاوپه‌یمانه‌کانی بوون، به‌ڵام له‌دژی هه‌مان دوژمن که ئینگلیز بوو نوشوستیی هێنا له پاش چوار ساڵی جه‌نگ.

شێخ ده‌یزانی که ناتوانێ کوردستانی باشوور بخاته‌وه جووڵه ئه‌گه‌ر گیانێکی نوێ نه‌کاته‌وه به‌ر هاوڕه‌گه‌زه‌کانیدا. به ئاشکرا ئه‌مه‌شی پێنه‌ده‌کرا و شکستیهێنا له چاره‌سه‌رکردنی ناکۆکییان و بۆڕدانی ئه‌و رکابه‌رانه‌ی به‌رهه‌ڵستیان ده‌کرد. جاف و پشده‌ر دوان له به‌هێزترین هاوپه‌یمانی خێڵه‌کی بوون له باشووری کوردستاندا و به ناحه‌زی مانه‌وه و چالاکانه پاڵپشتی رکابه‌ره ئینگلیزه‌کانی ئه‌میان ده‌کرد[١٣٥].

بێڵ، ساڵی ١٩٢٠ دەنووسێت کەوا "لاوازی و نەکارایی شۆڕشەکەی شێخ مەحموود لەوەدا بوو کەوا لەو هەزاران کەسەی بەناو لەپشتی بوون. پاڵپشت و دڵسۆزە چالاکەکانی لە سێسەد کەس تێپەڕیان نەدەکرد"[١٣٦]. هەرچەندە ئەم مەزەندە کەمەی بێڵ رەنگە هەوڵدانێك بێت بۆ کەمکردنەوەی بەئەنقەستی بایەخی شێخ مەحموود، بەڵام گومانیش لەوەدا نیە کە ژمارەی پیاوەکانی زۆر لەوە کەمتر بوون کە باسی لێوە دەکرا، چونکە لە موریدەکانی بترازێت "کە ئەمانە لەڕووی ئاین و تەریقەتەوە دڵسۆزی بوون"، لەگەڵ ئەوانەی پەیوەندیی خزمایەتی یان بەرژەوەندییان لەگەڵیدا هەبوو، دەنا ژمارەی ئەوانەی دڵگەرم و دڵسۆزی مەسەلەکەی شێخ بوون زۆر کاریگەر نەبوون.

پەراوێزەکان:

١ - ئینگلیزەکان بە ئاشکرا حەزیان نەدەکرد بچنە ناوچەی خانەقین لەبەر دوو هۆ: یەکەم، دەسەڵاتە سەربازییەکانی بەغدا نەیاندەویست هیچ جۆرە هەستیارییەك بورووژێنن لەگەڵ هاوپەیمانە رووسەکانیاندا کە پێدەچوو نەخوازن بەریتانییەکان بوون و نوێنەرایەتیان هەبێت لەو دەڤەرەی ژێر دەسەڵاتی ئەماندا. دووەم: ترسی ئەوە هەبوو کەوا ئەگەر رووسەکان دواجار ناچار کران لە خانەقین بکشێنەوە، ئەوە بوونی نوێنەرایەتییەکی بەریتانی لەگەڵیان زیان بە شکۆی بەریتانیا بگەیەنێت. "بێل: *پێداچوونەوەی بەڕێوەبەرێتی مەدەنی"*، ل ٤٤ - ٤٥.

٢ - لەبارەی چالاکییەکانی مستەفا پاشای سەرۆك هۆزی باجەڵانەوە، بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ل ٤٢ - ٤٥، *"راپۆتی بەڕێوەبردن لە ساڵی ١٩١٨دا: ناوچەی خانەقین"*، ل. ٣٤، درایڤەر: *"مەسەلەی کورد"*، ل ١٠٧.

٣ - "بێل: *پێداچوونەوەی بەڕێوەبەرێتی مەدەنی"*، ل ٤٦.

٤ - هەمان سەرچاوە.

٥ - کفری لە ٢٨ی نیسان، تووزخورماتوو لە ٢٩ی نیسان و کەرکووک لە ٧ی مایسی ١٩١٨دا داگیرکران، بڕوانە ئە. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ٨ - ٩.

٦ - ئەم هێزە کە لەلایەن مێجەر سۆنەوە سەرکردایەتیی دەکرا و لەلایەن کاپتن کیردەوە رێکخرابوو، وەك بەشێك لەو رەتڵە شەڕی دەکرد کەوا کۆلۆنێل ئەندەر هیڵ سەرکردایەتیی دەکرد. بەپێی راپۆرتەکان لەم شەڕانەیان لەگەڵ تورکەکاندا، ئەنجامی باشیان بەدەستهێناوە، بڕوانە "فریدریك جیمس مۆبەرلی: *"شەڕ لە میزۆپۆتامیادا"*، کە لە کتێبەکەی ئەی. تی. ویڵسن، *"دڵسۆزان Loyalties"*، وەرگیراوە.

٧ - عێراق، "بەڕێوەبەرێتی بەریتانیا"، *راپۆرت لە سەر بەڕێوەبردن ساڵی ١٩١٨: ناوچەی خانەقین"*، ل ٣٢ - ٣٣، هەروەها ویڵسن: *دڵسۆزان*، ل ٨٤.

٨ - هەمان سەرچاوە، ل ٣٢ - ٣٣.

٩ - هەمان سەرچاوە.

١٠ - ویڵسن، ل ٨٦، ٤٨؛ درایڤەر *"مەسەلەی کورد"* ل ١٠٨ - ١٠٩.

١١ - ویڵسن، ل ٨٦؛ بێڵ، ل ٤٨.

١٢ - ویلسن *Loyalties* ل ٨٦ - ٨٧. راپۆرتێکی فەرمی بەریتانی کە باس لە دامەزراندنی شێخ مەحموود دەکات و ئەو کارانەی کە ئینگلیزەکان نیازیان بووە بیکەن بۆ پاڵپشتی کردنی. راپۆرتەکە بەم جۆرە باسی دەکات: "لە سەرەتای حوزێراندا لە کۆمیسیاری مەدەنییەوە نامەیەك نێردرا بۆ شێخ مەحموود و ئەوەیان وەك نوێنەری بەریتانیا لە سلێمانی و دەوروبەری داناوە. لەهەمان کاتیشدا پلان دانراوە بۆ ناونووس کردنی لێڤی کورد لە ناوچەی خانەقیندا تاوەکو ئەفسەرە بەریتانییەکان هێزێکی غەیرە نیزامی لە سەر سنووری باکووری ناوچەکە دامەزرێنن و دەست بکەن بە ناونووسینی لێڤی لە سنووری هەڵەبجەدا کە لێیانەوە نزیکە. ئامانج لەمەش سەرکەوتن و چەسپاندنی پێگەی شێخ مەحموود بوو، کاتێ کەرکووکیش گیرا دەرکەوت کە ئەم پلانە سەرکەوتوو بوو". *راپۆرتی بەڕێوەبەرێتیی ساڵی ١٩١٨: ناوچەی خانەقین"*، ل ٣٣ .

١٣ - ئەی. تی. ویڵسن، *Loyalties* ، ل٣٣.

١٤ - هەمان سەرچاوە ل ٨٧، بێڵ ل ٤٨، درایڤەر ل. ١٠٨ .

١٥ - بەپێی درایڤەر تورك سزای هەموو ئەوانەیان دابوو کە پشتیوانییان لە هاوپەیمان کردبوو، شێخی لێبەدەر، درایڤەر *"مەسەلەی کورد"* ، ل ١٠٨.

١٦ - ویڵسن، بێڵ: هەمان سەرچاوە.

١٧ - درایڤەر، *"مەسەلەی کورد"* ، ل ١٠٨.

١٨ - بێڵ، ویڵسن: هەمان سەرچاوە، ل ٤٨، ٦.

١٩ - ئەی. تی. ویڵسن: *Loyalties*، ل ٨٨.

٢٠ - هەمان سەرچاوە، ل٨٧.

٢١ - هەمان سەرچاوە ل ٨٦.

٢٢- ئەو هێزە کوردەی لێڤی بەریتانییەکان هەوڵیاندەدا ناونووسی بکەن بەنیازی گرتنی هەڵەبجە و پاشان بێزارکردنی تورکەکان لە سلێمانیدا، E. J. R.

٢٣ - بێڵ، *پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی*، ل ٥٩.

٢٤ - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ویڵسن: *Loyalties*، ل ١٢٧ - ١٢٨.

٢٥ - بێڵ، ویڵسن، هەمان سەرچاوە.

٢٦ - E.J.R، ل ٩ - ١٠ ؛ بێڵ ل ٦٠؛ ویڵسن، *Loyalties* ل ١٢٨.

٢٧ - کورتەیەك لە سكێچی جێمتمانە لەبارەی پێگەی ویلایەتە هندییەکان لە ناو ئیمپراتۆرییەتی هندستانی - بەریتانیدا و پەیوەندییان بە حکوومەتی بەریتانیاوە، بڕوانە ك. م. پانیکار: "*ویلایەتە هندییەکان، نامەکانی ئۆکسفۆرد لە سەر کاروباری هندستان*" ، ژمارە ٤، شاری میسور - هندستان، چاپی زانکۆی ئۆکسفۆرد، ١٩٤٢.

٢٨ - بەریتانییەکان سیستەمی حوکمی ناڕاستەوخۆیان لە ماوەی چەندین ساڵدا پەرەپێدابوو. بەهەرحاڵ لەو دەمەوە کە سێر دوگارد (دواتر بوو بە لۆرد دوگارد) لە نایجیریا سیستەمی حوکمی ناڕاستەوخۆی چەسپاند ئیتر بە ناوی ئەمەوە وابەستەبوو. بۆ زانیاری زیاتر لە سەر ئەم سیستەمە، بڕوانە "فرێدریك لوگارد: *ماندێتی دوانە لە ئەفریقیای ئیستیوائیدا - ١٩٢٣*."

٢٩ - بۆ باس و خواسی زیاتر لە سەر ژیانی ساندیمان و سیاسەتی خێڵەکی، بڕوانە تۆماس هێنری سۆرنتۆن: *"کۆلۆنێل سێر رۆبەرت ساندیمان، ژیان و کاری لە سنووری هندستانی ئیمەدا"*، لەندەن ١٨٩٥. ریچارد ئیسحاق برووس: *"سیاسەتی پێشکەوتوو ئەنجامەکان یان سی و پێنج ساڵ کارکردن لەنێو خێڵەکانی باکووری رۆژئاوای هندستاندا"* ، لەندەن ١٩٠٠، هیتو وام: *"ساندیمان لە بەلوچستاندا"*، کەلکوتا ١٩١٦، کۆڵن داڤیز: *"کێشەکانی سنووری باکووری رۆژئاوا ١٨٩٠ - ١٩٠٨ لەگەڵ رووپێوی سیاسەتدا لە ساڵی ١٨٤٩ وە"* ، کامبریدج ١٩٣٢.

٣٠ - سیاسەتی پێشکەوتوو لە بەرانبەر "سیاسەتی سنوور داخراودا" زۆرترینی ئەو مەسەلانە بوون کە مشتومڕیان لە سەر بوو لەناو ئیدارییە بەریتانییەکاندا کە بەدرێژایی سەدەی نۆزدە، بڕوانە دەیڤیس: *"کێشەی سنووری باکوری رۆژئاوا"* ، ل ٧١ - ٩٨.

٣١ - دەیڤیس: *"کێشەی سنووری باکووری رۆژئاوا"*، ل ٣٣، کۆڵن دەیڤیس، *"سنووری باکووری رۆژئاوا ١٨٤٣ - ١٩١٨"*، لە مێژووی کەمبریدج سەبارەت بە ئیمپراتۆرییەتی بەریتانی، ژمارە (٥): ئیمپراتۆرییەتی هندستان، ١٨٥٨ - ١٩١٨. (نیویۆرك - ماكمیلان ١٩٢٩)، ل ٤٤٨.

٣٢ - بۆ چەندین ساڵ برووس کەسێکی نزیك و بڕواپێکراوی سانديمان بوو لە هندستان.

٣٣ - بۆ زانیاریی زیاتر لە بارەی شکستهێنانی سیستەمی مەلیکی Maliki یان برووس لەنێو مەحسوودەکاندا، بڕوانە دەیڤیس: *"کێشەی سنووری باکووری رۆژئاوا"*، ل ١٢٤ - ١٢٦، سنووری باکووری رۆژئاوا. ویلیەم بارتۆن: *"سنووری باکووری رۆژئاوای هیندستان"*، ل ٤٥٥ - ٤٥٦.

٣٤ - برووس، ل ١٧٠ - ١٧١.

٣٥ - ویڵسن ل ١٢٩؛ بێڵ، ل ٦٠ ٦١؛ E. J. R، ل ١٠. باسەکە تاڕادەیەك لە هەر سێ سەرچاوەکەدا وەك یەکە. هەروەها زانیارییەکانی تێکستەکە بە پلەی یەکەم پشت بە گێڕانەوەکەی ویڵسن دەبەستێ و من هەندێ وردەکاریم لە دوو سەرچاوەکەی ترەوە وەرگرتووە کە لەوەی ویڵسندا نەهاتووە.

٣٦ - ویڵسن، ل١٢٩؛ بێڵ ل ٦١؛ E. J. R ، ل ١٠.

٣٧ - هەمان سەرچاوە.

٣٨ - هەمان سەرچاوە.

٣٩ - هەمان سەرچاوە.

٤٠ - هەمان سەرچاوە.

٤١ - بێڵ: *"پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی"*، ل ٦٠ - ٦١.

٤٢ - هەمان سەرچاوە، ل ٦١.

٤٣ - عێراق، ئیدارەی بەریتانی، ئۆفیسی کۆمیسیۆنی مەدەنی، *"راپۆرتی بەڕێوەبردنی کەرتی سلێمانی بۆ ساڵی ١٩١٩"*.

٤٤ - هەمان سەرچاوە، لە بێل وەرگیراوە، *"پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی"*، ل ٦٤.

٤٥ - هەمان سەرچاوە، ل ٩ - ١٠.

٤٦ - نەك تەنها لێڤییەکان بەڵکو کاربەدەستە فەرمییەکانی بەڕێوەبرەرێتی نوێ دەڵێن گوایە سوێندی پشتگیریان بۆ شێخ مەحموود خواردووە. لی *"دوو ساڵ لە کوردستاندا"* ل ٢٥٤. بەگوێرەی قسەی بێل "لیڤییە کوردەکان لەلایەن ئەفسەری کوردەوە سەرکردایەتی دەکران و ئامادەی پشتگیری شێخ مەحموود سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤ لە ویڵسن، *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٥، وەرگیراوە.

٤٧ - بێل، *"پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی"* ل٦٣، ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٥.

٤٨ - هەمان سەرچاوە، ل ١٣٨.

٤٩ - عێراق، ئیدارەی بەریتانی ئۆفیسی کۆمیسیۆنی مەدەنی، *"راپۆرتی کارگێری کەرتی سلێمانی ساڵی ١٩١٩"*.

٥٠ - هەمان سەرچاوە.

٥١ - بۆ وەسفکردنی کاراکتەری سۆن و قسەی رەق و عادەتی لە نووسینی راپۆرتدا، (کە زۆر جار بە زمانی زبر و بێرێزی دەینووسی)، بڕوانە ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ٨٢ - ٨٣، هەروەها *سێر ئەرنۆلد ویڵسن ، ئی. بی. سۆن. یاداشت بۆ میزۆپۆتامیا و کوردستان ١٩٢٦"*.

٥٢ - عێراق ئیدارەی بەریتانی مەکتەبی کۆمیسیۆنی مەدەنی، *"راپۆرتی کارگێریی کەرتی سلێمانی ساڵی ١٩١٩"*، ل٣.

٥٣ - هەمان سەرچاوە.

٥٤ - لۆنگریگ لە سەرچاوەی پێشوو وەرگیراوە ل ٣ - ٤.

٥٥ - هەمان سەرچاوە، ل ٤.

٥٦ - عێراق ئیدارەی بەریتانی مەکتەبی کۆمیسیاری مەدەنی، *"راپۆرتی کارگێڕیی کەرتی کەرکووک بۆ ساڵی ١٩١٨"*، ل ٤٣٢.

٥٧ - حوڕییە وشەیەکی عەرەبییە واتای ئازادی دەگەیەنێت. ئەمە زاراوەیەکە دەگەڕێتەوە بۆ سەروەختی ریفۆرمی دەستووری لەدوای رووخاندنی سوڵتان عەبدولحەمید لە سەردەستی تورکە لاوەکان.

٥٨ - هەمان سەرچاوە، خانی (٥٦)، ل ٤١٧.

٥٩ - بێڵ، *"پێداچوونەوەی ئیداری مەدەنی"*، ل ٦٣.

٦٠ - ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٠.

٦١ - بێڵ، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣، لە E. J. R، ل ١٣ وەرگیراوە.

٦٢ - E. J. R، ل ١٢، هەروەها بێڵ: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل٦٣.

٦٣ - لی Lees، *"دووساڵ لە باشووری کوردستاندا"*، ل ٢٥٤ - ٢٥٣.

٦٤ - ئەی. تی. ویڵسن، *"دڵسۆزان"*، ل١٣٤؛ هەروەها لۆنگریگ، *"عێراق ١٩٠٠ - ١٩٥٠"*، ل ١٠٤.

٦٥ - بۆ ژیاننامەیەکی کورت و کارەکانی شێخ مارف بڕوانە محەمەد ئەمین زەکی، *"تأريخ السليمانية وأنحائها - مێژووی سلێمانی و دەوروبەری"*، گۆڕینی لە کوردییەوە بۆ عەرەبی: مەلا جەمیل رۆژبەیانی - ١٩٥١؛ هەورەها ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٧١.

٦٦ - ئەدمۆنز: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٤ بەوردی زانیاریی لە سەر ئەو موعجیزانە دەدات کەوا کاك ئەحمەد نواندوونی، لە ئەمین زەکی: *"تأريخ السليمانية وأنحائها"* وەرگیراوە، ل ٢٢٤.

٦٧ - لە بەشی دوانزەدا بەوردی باس لە چالاکیی شێخ سەعید کراوە.

٦٨ - ویڵسن: سەرچاوەی پێشوو. ئەم رووداوە وەك کە لەلایەن ویڵسنەوە باسکراوە و نووسەری سۆڤییێتی ك. سارێژنین لە بابەتەکەیدا ئیشارەتی پێداوە: *"عێراق ئەمرۆ، وێنەیەکی جوگرافی"*، نیوتایمز ژمارە (٦)، ١٥ی مارتی ١٩٤٥، ل ٢٢.

٦٩ - کاریگەریی جارنامەی ئەنگلۆ - فەرنسی و ١٤ بەندەکەی سەرۆك ویڵسن، لە سەر میللەتانی میزۆپۆتامیای داگیرکراوی بەریتانیا بەگشتی، بڕوانە ئەی. تی. ویڵسن، *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٠٢، هەروەها بێڵ: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٦ - ١٢٧.

٧٠ - هەروەها بەکرێگیراوانی شەریفیش لە کوردستانی باکووردا کاریان دەکرد بە ختووکەدانی هەستی موسڵمانان بەمەبەستی وروووژاندنیان E. J. R، ل ١٧ ؛ هەروەها بڕوانە: درایڤەر، *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٨. بێڵ: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٩. لەبارەی بانگەشەی شەریفەوە بۆ کوردەکان لە کاتی پەلاماردانی تەلەعفەردا بڕوانە: "عێراق، ئیدارەی بەریتانی ئۆفیسی کۆمیسیۆنی مەدەنی، *راپۆرتی ئیداریی کەرتی مووسڵ بۆ ساڵی ١٩٢٠"*، ل ٢ - ٣.

٧١ - چالاکیی بزووتنەوەی نەتەوایەتیی لە پاش جەنگی جیهانیی یەکەم لە ئەستەنبووڵ. قاهیرە، پاریس، دیمەشق و گەلێ شوێنی تر لە کوردستانی تورکیا و عێراق و ئێران سەریهەڵدا.

٧٢ - بەپێی راپۆرتێکی بەریتانی *"شۆڕشی رووسیا لەپشتی تورکەکانەوە بەلشەفیزم ئامادەیە بۆ یارمەتیدانی هەموو ئەوانەی سکاڵایان لە دژی نیزامی جیهانی ئێستا هەیە و جاڕی ئەوە دەدەن کە سیستەمەی جیهانی ئەمڕۆ نەگونجاوە بۆ رێکخستنی کاروباری مرۆڤ"*، بێڵ: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٥. راپۆرتێکی تری فەرمی دەڵێ: *"تێبینی ئەوە دەکرێت کە باسکردنی بەلشەفیکەکان لە مووسڵدا روونە لە زیادبوونە. هاوپەیمانیی مستەفا کەمال لەگەڵیان پارەی باشی پێ وەردەگرێت و خەڵك وای باس دەکەن کە بڕێکی باش ئاڵتوونی لێوەگرتوون"*. عێراق ئیدارەی بەریتانی ئۆفیسی کۆمیسیۆنی مەدەنی، *"راپۆرتی کەرتی مووسڵ بۆ ساڵی ١٩٢٠"*، ل ٥.

٧٣ - درایڤەر، *"کوردستان و کورد"*، ل ٨٠، بێڵ: هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٥٨ - ٥٩؛ E. J. R

٧٤ - درایڤەر: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٨١، ویلسن: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٨ - ٥٩.

٧٥ - ویلسن، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥٢ - ١٥٣.

٧٦ - لەبارەی پرۆپاگەندەی فەرەنسییەوەه بڕوانە: درایڤەر، *"کوردستان و کورد،"* ل ٨٠ - ٨١، E. J. R. ، ل١١، ویلسن، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٢.

٧٧ - ویلسن، هەمان سەرچاوەی پێشوو ل ٢٨٥، ٢٨٦، ٢١٢، ٩٢. لۆنگریك، *"عێراق ١٩٠٠ - ١٩٥٠"*، ل ٨٢ - ٨١، لی Lees *"دووساڵ لە کوردستاندا،"* ل ٢٥٥.

٧٨ - بەپێی ویلسن، "هەموو مانگێك هێزەکان بە ژمارەی قەبەوە لە وڵاتەکە دەڕۆن، بەڵام باسی لە کۆبوونەوەی ئەرکی سەربازی نیە. بازرگانان و خەڵکیتر کە لە بەسرە و بەغداوە دەگەڕێنەوە بۆ سلێمانی باس لەوە دەکەن کە رۆژانە سەرباز بە کەشتی و شەمەندەفەر دەڕۆن و تەنانەت زۆر کەس پێیانوایە کەوا ئێمە جارێکیتر کوردستان چۆڵ دەکەین و خەڵکەکەی بە دەردی خۆیانەوە بەجێدێڵین بۆ ئەوەی گرفتاری دەستی ململانێی پلانگێڕیی هێزە ناکۆکەکان بن". بڕوانە ویلسن: سەرچاوەی پێشوو ل ١٣٥ - ١٣٨ - ٢٨٣، لی *"دووساڵ لە باشووری کوردستاندا"*، ل ٢٦٠ - ٢٦١، لۆنگریك، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨ - ١٢١.

٧٩ - E. J. R، ل١٥؛ بێل: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٤.

٨٠ - ویلسن، هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٤.

٨١ - لی، ویلسن، هەمان سەرچاوە:

٨٢ - ویلسن، لی، لۆنگریك: هەمان سەرچاوە.

٨٣ - رق هەڵسانی سۆن لە شێخەکانی بەرزنجە دەگەڕێتەوە بۆ دوانزە ساڵی پێشتر کاتێ بە نەناسراوی نیشتەجێی کوردستانی باشوور بووە. بێگومان لەمەیاندا کاریگەریی بەگزادەکانی هەڵەبجەی لە سەر بووە بەتایبەتی عادیلە خانم کە زۆر دۆستی بووە. سۆن زۆر بەتوندی رەخنە لە شێخ مەحموود و بنەماڵەکەی دەگرێت لە کتێبەکەیدا *"بەنهێنی لە میزۆپۆتامیا و کوردستاندا"* و ژمارەیەك راپۆرتی فەرمیش، وەك راپۆرتەکەی لە سەر ناوچەی سلێمانی لە کوردستان ساڵی ١٩١٨.

٨٤ - بێڵ: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٦٤.

٨٥ - عێراق، *"ئیداره‌ی به‌ریتانی ئۆفیسی کۆمیسیۆنی مه‌ده‌نی، راپۆرتی کارگێڕیی له‌ سه‌ر که‌رتی سلێمانی ١٩١٩"*.

٨٦ - لی، *"دوو ساڵ له‌ کوردستانی باشووردا"*، ١٩١٩، ل ١،٢،٤.

٨٧ - عێراق، هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو.

٨٨ - بێڵ: هه‌مان سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٦٤، ویڵسن: هه‌مان سه‌رچاوه‌ ل ١٣٤ - ١٣٥.

٨٩ - هه‌مان سه‌رچاوه‌ی راپۆرتی کۆمیسیۆنی مه‌ده‌نی له‌ سه‌ر سلێمانی.

٩٠ - به‌پێی ویڵسن، ئه‌و ئاگاداریی داوه‌ له‌ باره‌ی بارودۆخی ناسکه‌وه‌ له‌ سلێمانی و وای نیاز بووه‌ بچێته‌ ئه‌وێ به‌مه‌به‌ستی راوێژکردن له‌گه‌ڵ شێخ مه‌حموودا به‌ڵام شۆڕش و یاخیبوونه‌که‌ ڕێگه‌ی ئه‌و کاره‌یاندا، له‌م باره‌یه‌وه‌ ویڵسن ده‌نووسێت: "من کاری ئه‌وه‌م رێکخست به‌ فڕۆکه‌ بچمه‌ ئه‌وێ. له‌ ده‌وروبه‌ری کۆتایی مانگی مایسدا به‌مه‌به‌ستی کۆبوونه‌وه‌ له‌گه‌ڵ شێخ مه‌حموودا به‌شه‌خسی وه‌ك هه‌وڵدانێك بۆ ئه‌وه‌ی بگه‌ینه‌ چاره‌سه‌رێك به‌ مه‌به‌ستی گه‌ڵاڵه‌ کردنی چوارچێوه‌ی ئۆتۆنۆمی کورد".

٩١ - شتێکی سه‌یره‌ که‌وا ژماره‌یه‌ك سه‌رچاوه‌ی به‌ریتانی، به‌تایبه‌تی E. J. R، ل ١٦؛ درایڤه‌ر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠؛ بێڵ: *"پێداچوونه‌وه‌ی ئیداره‌ی مه‌ده‌نی"*، ل ٦٦، له‌باره‌ی شۆڕش یان یاخیبوونه‌که‌وه‌ به‌م جۆره‌ ده‌ستپێده‌که‌ن "به‌رپابوونی کتوپڕ و چاوه‌ڕوان نه‌کراوبوو". لی به‌ وردییه‌کی زیاتره‌وه‌ ده‌ڵێ: "بارودۆخی سیاسی ئه‌گه‌ری زۆری له‌خۆ گرتبوو، ئایا له‌م هه‌وڵ و ته‌قه‌لایه‌ماندا ده‌توانین ورده‌ ورده‌ قۆڵی که‌سی ده‌ستنیشانکراو ببڕین یان ئه‌و هه‌وڵی خۆی سه‌رده‌خات بۆ باڵه‌فڕه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ پێش ئه‌وه‌ی ته‌گبیر و پلانی ئێمه‌ جێبه‌جێ بکرێت؟ لی Lees *"دووساڵ له‌ باشووری کوردستاندا"*، ل ٢٥٩.

٩٣ - له‌باره‌ی چالاکییه‌کانی مه‌حموود خانی دزڵی له‌پێش په‌لامارداني سلێمانیدا، بڕوانه‌ سه‌رچاوه‌ی پێشوو، ل ٢٨٥ ٢٨٩ که‌ له‌ درایڤه‌ر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠ E. J. R ل ١٦، بێڵ: پێداچوونه‌وه‌.. ل ٦٤، ئه‌دمۆنز: *"کورد و تورك و عه‌ره‌ب"*، ل ٣٠ وه‌رگیراوه‌. E. J. R، ل ١٦، درایڤه‌ر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠، بێڵ *"پێداچوونه‌وه‌..."*

ل ٦٤، ئەی. تی. ویڵسن "*"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٦. ئەدمۆنز: *"کورد وتورك و عەرەب"*، ل ٣٠.

٩٤ - بەپێی سەرچاوەیەك ئەو پارەیەی دەستی بەسەرداگیرابوو برەکەی دەگەیشتە دووسەد هەزار روپێ، کە ئەمە لەو دەمەی کوردستانی باشووردا پارەیەکی هێجگار زۆربوو. درایڤەر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠. بەپێی ئەدمۆنز، ئاڵاکە بریتیبوو لە نیوە مانگێکی سوور (کەوانەی مانگ) لە سەر باکگراوندێکی سەوز، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٠.

٩٦ - ویڵسن باس لەوە دەکات کەوا شێخ مورید و خەڵکی شوێنکەوتووانی خۆی دادەمەزراند بۆ ئەوەی کۆنترۆڵی هەموو ناوچەیەك بکەن، ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل١٣٦. سەرچاوەی هاوچەرخی تر باس لە دانانی "قایمقامی" سەربەخۆی دەکەن، درایڤەر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠ ؛ E. J. R، ل ١٦؛ بێڵ: *"پێداچوونەوە.."*، ل ٦٤. بەپێی ئەدمۆنز لێرەدا مەبەست لە قایمقام شێخ محەمەد غەریب بووە، کە هەم زاوای و هەم پیاوی دەستەڕاستی بووە لە شۆڕشەکەدا و پاشتر لە دەربەندی بازیان گیراوە و لە دادگایەکی سەربازیدا لەگەڵ شێخدا حوکمدراوە؛ ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ١٠٢.

٩٧ - لی *"دووساڵ لە کوردستاندا"*، ل ٢٥٩ - ٢٦٠ . ئەی. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٦ لە درایڤەر *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠ وەرگیراوە؛ E. J. R ل١٦؛ بێڵ: *"پێداچوونەوە.."*، ل ٦٤؛ ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٠.

٩٨ - بۆ وردەکاریی زیاتر بڕوانە لی *"دوو ساڵ لە کوردستان"*، ل٢٦٠.

٩٩ - لی ئەو هەوڵانەی ئەوی لەو کاتەدا بە ئەزموونی گاڵتەجاڕ داناوە. هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٠ - ٢٦٤.

١٠٠ - E. J. R ل١٦، بێڵ: *"پێداچوونەوە.."*، ل٦٥.

١٠١ - ویڵسن، *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٦ - ١٣٧، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣١.

١٠٢ - ویڵسن، *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٧

١٠٣ - هەمان سەرچاوە: وا دیارە بەریتانییەکان گەیشتوونە ئەو قەناعەتەی کە تاقە ڕێگا بۆ ئەنجامدانی ئەم کۆتاییە تێکشکاندنی تەواوی هێز و توانای شێخ مەحموودە. سەرچاوەیەکی بڕواپێکراوی بەریتانی ڕاستییەکی سەرنجڕاکێش دەردەخات کە وا ئینگلیزەکان خوازیاری دانوستان نەبوون لەگەڵ شێخدا هەرچەندە ئەو دەیویست ئەو کارەیان لەگەڵ بکات. بەپێی بێڵ "لە ١١ی حوزێراندا و سەرباری ئەوەی شێخ سەرکەوتنی بەدەستهێنا. لە بەرەنگاربوونەوەی هێزێکی ئیستیتلاعی بەریتانیادا، کەچی ئەو ئامادەی گفتوگۆ بوو بەڵام تازە کار لە کار ترازابوو." بێڵ: *"پێداچوونەوە.."* ، ل٦٥.

١٠٤ - ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٧؛ هەروەها ئەدمۆنز: *"کورد وتورك وعەرەب"*، ل ٣١.

١٠٥ - هەمان سەرچاوە.

١٠٦ - لەلای ڕۆژئاواوە و لەو دەشتاییەوە کە لەبەردەمی دەربەندی بازیاندایە کە تەماشا دەکەیت زنجیرە چیای قەرەداخ بەشێوەیەکی ستوونی و زۆر زەبەلاح ڕاوەستاوە و ڕێگەی لە هەموو شتێك داخستووە لەلای ڕۆژهەڵاتەوە. نەبوونی لاپاڵ زۆری قەبە و زل کردووە و کردوویەتیە بەربەست. هەردوو شانی دەربەندەکە بەشێوەی پیتی٧ی ئینگلیزی ڕێك ڕاستبووەتەوە بەبەرزیی هەزار و حەوتسەد پێ لە بنی دەربەندەکەوە. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٤٥ و ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٧ - ١٥٨.

١٠٧ - بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە ویڵسن: *"دڵسۆزان"*، ل ١٣٨، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك وعەرەب"*، ل ٤٦.

١٠٨ - دەربەندی بازیان، کە دەروازەیەکی بنەڕەتییە و ناوچە شاخاوییەکانی ڕۆژهەڵاتی قەرەداخ بە دەشتی میزۆپۆتامیا و دنیای دەرەوە دەبەستێ، بەدرێژایی چەرخە جۆراوجۆرەکانەوە بایەخێکی بازرگانی و ستراتیژی گەورەی هەبووە. لێرەدا هەمیشە هەمەوەند بۆسەیان بۆ کاروان و هێزەکانی عوسمانی دادەنا کە دەنێردرایە سەریان. سۆن *"گەشتێك بۆ میزۆپۆتامیا وکوردستان"*، ل ٣٢٨ - ٣٢٩ لە ساڵی ١٨٠٥دا و نزیکەی سەدەیەك پێش شۆڕشی شێخ مەحموود، ئەم دەربەندە شانۆی شەڕ و شۆڕشێکی هاوشێوە بوو لە نێوان شازادەی گەورەی کورد عەبدوڕەحمان پاشای بابان و پاشای بەغدادا. چونکە پاش نێوان تێکچوونی لەگەڵ عوسمانیدا ئەم دەربەندە تەنگەی بە دیوارێکی بەرد هەڵچنی و چەند تۆپێکی لە سەر دامەزراند. هەرچەندە

پلانەکەی یەکەمجار سەرکەوتوو بوو، بەڵام دواتر شکستیهێنا چونکە مەحموود بەگی کوڕی خالید پاشای بابان، کە ئامۆزای عەبدوڕەحمان پاشا و ڕکابەری بوو، لە تووڵەڕێیەکی پشتەوە کەوتە پێش سوپای عوسمانی و بەم جۆرە سەرداری کورد هیچ چارێکی نەما لە پاشەکشە بەولاوە. ئەوجا پاشای بەغدا ئەم دیوارەی تەختکرد پێش ئەوەی پێشڕەوی بکات بۆ سلێمانی، ڕیچ ل ٥٩ *"المنشئ البغدادی"* کە وەك ئەمیندار یاوەری ڕیچی کردووە لە سەفەرەکەیدا بۆ کوردستان، هەمان باسوخوازی دەگێڕێتەوە بەڵام بەکورتی، بڕوانە سید محمد ابن السید احمد الحسینی المنشی البغدادی: *"رحله المنشئ البغدادی واته گەشتی مونشی بەغدادی"*، کە لەلایەن عباس العزاییەوە لە فارسییەوە کراوەتە عەرەبی، بەغدا، ١٩٤٨، ل ٥٨ دەربەندی بازیان لە نەخش و نووسینە مێخییەکاندا بە دەربەندی بابێت ناوی هاتووە. ئەفاریم ئەڤیگدۆر سپیسەر *"باشووری کوردستان لە ساڵنامەکانی ئاشوور ناسرپاڵ و ئەم رۆژگارەدا"*.
ساڵنامەی قوتابخانەی ئەمریکی بۆ لێکۆڵینەوەی رۆژهەڵاتناسی ئۆرشلیم ١٩٢٦ - ١٩٢٧، هەروەها سی. جەی. ئەدمۆنز: *"ناوی شوێنەکان لە قەواڵەکانی هەوراماندا"*، بڵاوکراوەی قوتابخانەی رۆژهەڵاتناسی و تۆژینەوەی ئەفریقی، ژمارە ٣، ١٩٥٢، ل ٤٧٨ - ٤٨٢ دەربەندی بابێت بەڕوونی لە ساڵنامەکانی ئەو سێ هێرشەدا دەردەکەوێت کەوا ئاشوورناسرپاڵی سێهەم ١٠٤٧ - ١٠٢٧ پێش زاین ئەنجامیدا لەدژی خەڵکی زاموا، کە وڵاتەکەیان پارێزگای ئەمڕۆی سلێمانی دەگرێتەوە لە عێراقدا. شتێکی سەرنجڕاکێشە کەوا هۆکاری شەڕوشۆڕەکانی ئاشوور ناسرپاڵ دژ بە خەڵکی زاموا جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو لەگەڵ هۆکاری ئەوەی کە سوپای عوسمانی بەو هۆیەوە هێرشی کردە سەر عەبدوڕەحمان پاشای بابان لە ساڵی ١٨٠٥دا و سوپای بەریتانیا هێرشی کردە سەر شێخ مەحموود لە ساڵی ١٩١٩دا. بەپێی سپایزەر ساڵنامەکان جەنگەکان دەگێڕنەوە بۆ نور ئەدەدی شازادەی داگارا، بۆ ئەوەی بەملکەچی وڵاتی ئاشوور بمێنێتەوە. کاتێ ئاشوور دەستیدایە شۆڕش هەموو خەڵکی زاموا چوونە پاڵی و کاتێ پاشای ئاشوور هێرشی کردە سەر میللەتی زاموا تەماشای کرد دەربەندی تابێت قایمکراوە و بە دیوارێك داخراوە. لەئەنجامی شەڕی دەربەندەکەدا ١٤٦٠ پیاو لە یاخییەکان تیداچوون. بۆ زانیاریی زیاتر بڕوانە سپایزەر *"باشووری کوردستان"*، ل ١٥.

١٠٩ - لەبارەی وردەکاریی چالاکیی ئەم هۆزانە بڕوانە: عێراق، ئیدارەی بەریتانی، ئۆفیسی کۆمسیۆنی مەدەنی *"راپۆرتی کارگێڕیی کەرتی کەرکووک بۆ ساڵی ١٩٢٠"*، بەغدا ١٩٢١، ل ٦ - ١٢.

١١٠ - ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٤٩.

١١١ - حەفسەخان، ئامۆزای شێخ مەحموود و ژن خوشکیشی بوو، واباسدەکرێت کە پارێزگاریی لە ئەفسەرەکان کردووە لە ماوەی بەندکردنیاندا. بەپێی ئەدمۆنز، شێخ قادری مێردی حەفسەخان، کەوا ئەفسەری فەرماندەی لێڤی بووە، مێجەر ئەی. ئێم. دانیاڵی مەشقدەری بەریتانیی لێڤییەکانی بۆ ماوەی چەندین رۆژ بردووەتە ماڵی خۆی و لەو ماوەیەدا کە لەوێ بووە حەفسەخان لە ڕارەوی بەردەمی ژوورەکەی ئەمدا خەوتووە بۆ دڵنیابوون لەوەی کە هیچ زیانێکی پێنەگات. سەرچاوەی پێشوو، ل ٨٣.

١١٢ - ئەدمۆنز باس لەوە دەکات گوایە لە پاش شەڕی بازیان لە دوو ئەفسەری لێڤییەوە بیستوویەتی کەوا شێخ مەحموود رایسپاردووە ئەگەر رۆژگار لەدژی ئەم وەرچەرخا ئەوە دیلەکان بکوژن. ئەدمۆنز: *"کورد وتورك و عەرەب"* ، ل ٤٧.

١١٣ - لەبارەی ئازادکردنی دیلەکانی ئینگلیزەوە، بڕوانە لی *"دوو ساڵ لە باشووری کوردستاندا"* ، ل ٢٦٤ - ٢٦٥. ئەی. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٨، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"* ، ل ٤٧.

١١٤ - ئەی. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٨ - ١٣٩، بەپێی بێل سزای شێخ دە ساڵ حوکم بووە و شێخ محەمەد غەریبی زاواشی پێنج ساڵ و دە هەزار روپێ جەزا بووە. بێل: *"پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی"* ، ل ٦٥. بەپێی لی، شێخ بیست ساڵ بە کاری قورس و بە دوورخستنەوە بۆ هندستان حوکمدراوە و دەستە و تاقمەکانی سزای لەوە کەمتر دراون. لی: *"دوو ساڵ لە کوردستان"* ، ل ٢٦٥. بەپێی ئەدمۆنز حوکمەکەی شێخ بۆ دە ساڵ بەندکردن کەمکراوەتەوە و پاشان نێردراوە بۆ هندستان. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٥٣.

١١٥ - بەپێی ئەی. تی. ویڵسن شێخ بە نەرمی مامەڵەی لەگەڵ کراوە چونکە خراپەی دەرهەق دیلە ئینگلیزەکان نەنواندووە و لە سەرێکی تریشەوە سیاسەتی حکوومەتی بەریتانیا لە ویلایەتی مووسڵی ئاڵۆزدا دۆزینەوەی بیانوو نەبوو بۆ لەسێدارەدانی ئەم سەرکردەیەی شۆڕشی ئەی. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٩.

١١٦ - ئەم بەیانە لەلایەن لیفتنانت - جەنەراڵ سێر جۆرج ماکمونەوە لە ١٤ی مارتی ١٩٢٨دا دەرکرا، لە دەرەنجامی موحازەرەیەك لەلایەن جی. ئێم. لییەوە کە لە کۆمەڵەی ئاسیای سێنتراڵ دراوە، لی: *"دوو ساڵ لە کوردستان"* ، ل ٢٢٧.

١١٧ - درایڤەر، *"کوردستان و کورد"* ، ل ٩٢. رەنگە ئەم خاڵە پێویستی بە هەندێ روونکردنەوە بێت. ئەم سەرچاوە بەئاشکرا ئەوە دەگەیەنێت کەوا شێخ مەحموود هێزێکی سوارەی مەشقدراوی شیاوی نەبوو و بەم پێیەش جەنگاوەری سوارەی قاڵبووی شك نەدەبرد ئەدمۆنز باس لەوە دەکات کە لەپێش پەلاماردانی دەربەندی بازیاندا لەلایەن ئینگلیزەوە نزیکەی دووسەد ئەسپسوار بینرابوون چاودێرییان دەکرد. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"* ، ل ٤٦. درایڤەر باس لەوە دەکات کە ئەسپ لە نێو ئەو دەستکەوتانەدا بوو کە لە پاش شەڕەکە لەلایەن بەریتانییەکانەوە بەدەستهاتن. درایڤەر: *"مەسەلەی کورد"* ، ل ١١٣.

١١٨ - درایڤەر: *"کوردستان و کورد"* ، ل ٩٢، لە بێل: *"پێداچوونەوە.."* ، ل ٦٥ وەرگیراوە.

١١٩ - هەمان سەرچاوە، ل٩٢.

١٢٠ - ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"* ، ل ٤٦.

١٢١ - درایڤەر: هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٢.

١٢٢ - شوێنکەوتووانی شێخ مەحموود لە ناوچەی سلێمانیدا پێدەچێت مسکێنی گوندەکانی خۆی بووبێت لەو ناوەدا. لی: *"دوو ساڵ لە کوردستاندا "*، ل ٢٥٤، هەروەها بارث، ل ١٢٧.

١٢٣ - درایڤەر: *"کوردستان و کورد"*، ل٩٠، لی: *"دوو ساڵ لە باشووری کوردستاندا"* ، ل ٢٧٣ - ٢٧٥، ئەی. تی. ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٥، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"* ، ل٣٠ و لاپەڕەکانی تر.

١٢٤ - سەرچاوەی جۆراوجۆر ژمارەی جیاوازی هۆزەکانی هەورامانی و مەریوانی باسی دەکەن، ئەوانەی کە چوونە پاڵ شۆڕشەکەی شێخ مەحمود. راپۆرتێکی فەرمی درایڤەر: *"کوردستان و کورد"* ، ل ٩٠ باس لە ژمارەی سەد تا سەد و پەنجا سەربازی پیادە و پەنجا سوارە دەکات تەنها لەلایەن هەورامییەکانەوە، لی: *"دووساڵ لە کوردستان"*، ل ٢٥٩ ژمارەکە بە پێنجسەد لەقەڵەمدەدات و ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٦ تێکڕا ژمارەی جەنگاوەران لەو دیو سنووری ئێرانەوە بە سێسەد لەقەڵەم دەدات.

١٢٥ - مەحموود خانی دزلی، سەرۆکی بنەماڵەی بەهرام بەگی لە هەوراماندا، بوو بە نووکی نێزەی شۆڕشەکەی شێخ مەحموود بە گرتنی سلێمانی. بەینێك لەوەوپاش لە سنەی کوردستانی ئێران گیرا بە هۆی بۆتێچاندنی ئەفسەرێکی ئینگلیزەوە. هەردووك ئەو و مەحموود خانی کانی سانانی هاوەڵی رادەستی دەسەڵاتدارانی بەریتانیا کران لە میزۆپۆتامیا. مەحموود خانی دزلی دوورخرایەوە بۆ هندستان، بەڵام چەند مانگێك دواتر رێگەدرا بگەڕێتەوە وڵاتەکەی و وەك باسدەکرێت لە پاش گەڕانەوە چالاکانە کەوتە کارکردن لە دژی ئینگلیزەکان. ل: *"دوو ساڵ لە باشووری کوردستاندا"*، ل ٢٥٨ - ٢٥٩ - ٢٦٥. هەروەها بڕوانە ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ١١٨ - ١٢٢. سەرچاوەیەکی فەرمی جەخت لە سەر ئەوە دەکاتەوە کە کوردەکانی ئێران لە پاش گرتنی سلێمانی خێرا گەڕانەوە بۆ وڵاتی خۆیان، بەڵام ئەمە بەتەواوی راست نیە چونکە هەردوولا هەورامانی و مەریوانیەکان بەردەوام بوون لە سەر بێزارکردنی بەریتانییەکان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژی دواتر لە ناوچە شاخاوییەکانی خۆیانەوە کە دەڕوانێتە سەر دەشتی شارەزووردا. E. j. R ، ل ١٦.

١٢٦ - سەرچاوەیەك لە بایەخی رۆڵی مەریوانییەکان کەمدەکاتەوە و باسی دەکات کە هەڵوێستیان لەگەڵ شێخدا یەکلا نەبوو بەدرێژایی ماوەی شۆڕشەکە. درایڤەر: *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠.

١٢٧ - پاش ئەوەی حکوومەتی ئێران مەحموود خانی کانی سانانی رادەستی ئینگلیزەکان کرد، پاشان لە تەمووزی ١٩٢٠دا بەردرا و رێگەی پێدرا بگەڕێتەوە ماڵی خۆی لە ناوچەی مەریوان لە ئێران. وادیارە گەڕانەوەی ئەم، ئەرفەعولمولکی حاکمی مەریوانی هێند ترساند کە ناچاری کرد هەڵبێت بۆ سنە. حکوومەتی ئێران دواتر فەرمانڕەوایی مەریوانی دا بە سەرۆکێکی خەڵکی ناوچەکە بە ناوی کەیخەسرەو خان، کە دواتر گلۆڵەی کەوتە لێژی. بۆ ماوەیەك هەردوو سەرۆك هۆز، مەحموود خانی کانی سانان و کەیخەسرەو خان پێکەوە حوکمی ناوچەکەیان دەکرد، بەڵام فرەی نەخایاند بوو بە ناکۆکی و ململانێیان. عێراق، (ئیدارەی بەریتانی)، ئۆفیسی کۆمسیۆنی مەدەنی، *"راپۆرتی ئیدارەی مەدەنی کەرتی سلێمانی ساڵی ١٩٢٠"*، ل ٥.

١٢٨ - ویڵسن: *"دڵسۆزان Loyalties"*، ل ١٣٥، درایڤەر: *"کوردستان و کورد"*، ل ٩٠. ، لەبارەی کەریمی فەتاح بەگەوە بڕوانە لی: *"دوو ساڵ لە باشووری کوردستاندا"*، ل ٢٧٣ - ٢٧٥، ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٢٤٥ - ٢٤٦ و شوێنانی تر.

١٢٩ - هەمان سەرچاوەی پێشوو.

١٣٠ - سەید محەمەدی جەباری کە سەرۆك و دەمڕاستی بیست سی گوند بوو لە باشووری چەمچەماڵدا یەکێك بوو لە دۆستە دڵسۆزەکانی شێخ مەحموود و تا سەر لەگەڵی مایەوە. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٧ - ٣٩. ئەو جەختکردنەوەیە کەوا سەید محەمەدی جەباری و دەستە و تاقمەکەی لە ٥ ی حوزێرانی ١٩١٩دا وازیان لە شێخ مەحموود هێناوە، وەك لە راپۆرتێکی فەرمی بەریتانیدا دەردەکەوێت، ڕاست نیە. درایڤەر: *"کوردستان وکورد"*. ل ٩٠.

١٣١ - واباسە نزیکەی پەنجا کەس لە هۆزی شێخ بزێنی کە چووبوونە پاڵ شێخ، وازیان لێهێناوە. درایڤەر: *"کوردستان وکورد"*، ل ٩٠. لە ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٧ وەرگیراوە. ئەدمۆنز فارس ئاغا وا دەناسێنێ کە برازای تۆفیق ئاغای قەسرۆکە، کە کوڕەزای مەلا عەباسە و یەکێکە لەو چوار برایەی هۆزی شێخ بزێنییان لێکەوتۆتەوە. هەمان سەرچاوە ل ٣٨ - ٤٢.

١٣٢ - بەپێی راپۆرتێکی فەرمی ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کەوا عەشیرەتی سمایل عوزەیری بەشدارییان کردووە لە شەڕی ملەی تاسلووجە و پاشان زوو بڵاوەیان لێکردووە گەڕاونەتەوە ماڵەکانی خۆیان لە دۆڵی سلێمانیدا. درایڤەر: *"کوردستان وکورد"*، ل ٩٠.

١٣٣ - شوان بە سەرۆکایەتی عەزەی شەریف جەلال، وەك باسدەکرا ژمارەیان ٢٥٠ کەسێك بووە و لە قەرەهەنجیر شەڕیان کردووە. سەرچاوەی پێشوو ل٩٠، لە ئەدمۆنز: *"کورد وتورك و عەرەب"*، ل ٢٧٦ وەرگیراوە، عەزەی شەریف جەلال وەك جەردەیەکی بەدناو لەو ناوچەیەدا باسدەکرا.

١٣٤ - وەك دەوترێت شێخ عەبدولا کە دە دوانزە گوندی لەژێردەستدا بووە، هەر لە سەرەتاوە بوو بە جەنگاوەری شێخ. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك و عەرەب"*، ل ٣٩.

١٣٥ - E. J. R، ل ١٦، دەبێ لێرەدا ئاماژە بۆ ئەوە بکەین کەوا هەموو جاف و پشدەر لە پشتی ئینگلیز نەبوون لەدژی شێخ مەحموود. هەرچەند عادیلە خانم و زۆربەی بەگزادە لە هەڵەبجە سەر بە ئینگلیز بوون، بەڵام حامید بەگی زڕکوڕی عەدلە خانم سەر بە شێخ بوو. ل: *"دوو ساڵ لە کوردستانی باشووردا"* و شوێنی تری کتێبەکە. بە هەمان دەستووریش ئەگەرچی بابەکری سەلیم ئاغای سەرۆکی پشدەر سەر بە ئینگلیز

بوو، بەڵام عەباسی مەحموود ئاغای خزمی دژیان بوو. ئەدمۆنز: *"کورد و تورك وعەرەب"* ، ل ٢٢٩.

١٣٦ - بێڵ: *"پێداچوونەوەی ئیدارەی مەدەنی..."* ، ل ٦٥.

سەرچاوە:

کتێبی: "بزووتنەوەی نەتەوەیی کورد" کە لە بنەڕەتدا نامەی دکتۆراکەیەتی بە زمانی ئینگلیزی بۆ زانکۆی (سیراکۆس) لە نیویۆرک - ئەمریکا، لە ساڵی ١٩٦٠دا.

نووسینی: وەدیع جوەیدە

The Kurdish National Movement

Wadie Jwaideh

بەشی ١٠ لاپەڕە ١٦٠ - ١٨٤

چاپی یەکەم: ساڵی ٢٠٠٦